

Elite in tijden van democratie

*over de functie van een democratische elite in het bestrijden van de
uitwassen die de democratie eigen is*

Ralf S. Willems
Suezkade 94
2517 BZ 's-Gravenhage
r.s.willems@students.uu.nl
19 november 2012

Scriptie ter afsluiting van de 'Academische master wijsbegeerte'
Universiteit Utrecht

onder begeleiding van: prof. dr. H.H.A. van den Brink

Samenvatting

In een moderne, egalitaire samenleving zijn wij allen gelijk, of dat willen wij zo geloven. Hoe rijmt zich dat met een idee van elite, van een kleine groep mensen die in een bepaald opzicht superieur zijn? Heeft zij een nut, een functie? En zo ja, hoe zorgen we ervoor dat deze zo goed mogelijk wordt uitgevoerd?

Aan de hand van het denken van Tocqueville laat ik zien dat een democratie een sociale toestand van een volk is dat gekenmerkt wordt door een grote mate van gelijkheid. In de eerste plaats op politiek en juridisch vlak, maar die strekt zich weldra uit tot andere aspecten. Ik laat zien dat het in de aard van de democratie ligt om enkele gebreken te vertonen: de almacht van de meerderheid en de wispelturigheid van de publieke opinie. Deze tendensen zouden getemperd kunnen worden door een elite. Deze moet dan wel over bepaalde eigenschappen beschikken als deugdzaamheid en verstandigheid en gericht zijn op het algemeen belang en de lange termijn.

Vervolgens kom ik aan de hand van historische voorbeelden tot een definitie van elite: een minderheid binnen een groter verband, dat in politiek-bestuurlijk, sociaal-economisch of sociaal-cultureel opzicht superieur is. Een belangrijk aspect is de wijze waarop de elite zichzelf manifesteert en wordt geaccepteerd door de samenleving als geheel. Aan de hand van haar historische positie en ontwikkeling laat ik zien dat wat we elite noemen in toenemende mate een meritokratische grondslag kreeg en de geestelijke component in toenemende mate belangrijk werd. Kort beschrijf ik de Nederlandse elites en ga in op enkele ontwikkelingen zoals die zich vanaf de Verzuiling hebben voorgedaan: de studentenprotesten, de zwevende kiezer en de kritiek op de positie van de elite op dit moment.

Aansluitend beschouw ik de universiteit als opleidingsplaats voor de toekomstige elite. De plaats die fundamenteel wetenschappelijk onderzoek en de antieke letteren innemen in een democratie. Ik laat zien hoe zowel Humboldts “Bildungs”-concept als de idee van de Grote Traditie kunnen bijdragen aan het zo breed mogelijk vormen van de elite en wat voor soort universiteit we daarvoor nodig hebben.

Aan de hand hiervan betoog ik dat een democratische samenleving een elite nodig heeft, met de juiste houding en eigenschappen om de gebreken van de democratie te ondervangen. Een elite is nodig om de democratie te redden van zichzelf en haar te begrenzen. Dat is haar taak. Tot slot zal ik uitéén zetten welke rol ik denk dat de elite kan spelen in het revitaliseren van de ‘civil society’ en zal ik nogmaals ingaan op de vraag of de hedendaagse elite deze taak goed vervult.

Inhoudsopgave

Voorwoord	3
I Inleiding op het onderwerp en probleemstelling	4
II Tocqueville en het wezen van democratie	6
Demokratie is maatschappelijke gelijkheid; Tocquevilles begrippenapparaat	6
‘ <i>État social</i> ’	7
Mogelijke begripsverwarring	9
Demokratie versus aristocratie	10
De cruciale vraag: is er vrijheid?	11
Verschillende vormen van vrijheid	13
De democratische bedreigingen van de vrijheid	14
Hoe deze bedreigingen van de vrijheid te matigen	17
Samenvatting van het voorafgaande	20
III Elite: historisch perspectief, definities en hedendaagse ontwikkelingen	21
Historische ontwikkeling, West-Europa	21
De Middeleeuwen	21
Vanaf de vroegmoderne tijd: Groot-Brittannië, Frankrijk, Pruisen	22
De Nederlanden	25
Definities	27
De positie van de Nederlandse politieke elites: Verzuiling en democratisering	30
De hedendaagse Nederlandse elite; resumerend	33
IV Universiteit: kweekvijver voor elite	35
Tocqueville over democratisch onderwijs	36
Het onderwijs in de letteren	36
Het beoefenen van (toegepaste) wetenschap	38
Wilhelm von Humboldt en het ‘Bildungsideal’	39
“Bildung”	39
Humboldts politieke filosofie: gericht op “Bildung”	40
De Pruisische onderwijshervormingen en hun navolging	42
De universiteit, de kroon op de persoonlijke “Bildung”	43
De rol van de universiteit in een democratie	44
Vernauwing van de geest en de Grote Traditie	45
“In a nation founded on reason, the university is the temple of the regime”	47
De vrije universiteit; concluderende opmerkingen en wat haar bedreigt	47
V Synthese: de rol van elite in een democratische samenleving	52
Een democratische republiek en haar elite	54
De universiteit en de student	55
De ‘civil society’ en de elite	57
Kritiek op de elite	58
Epiloog: Trenton Oldfield	60

Voorwoord

Met deze scriptie komt een einde aan mijn studie filosofie, maar ook aan mijn studietijd. Een studietijd die alweer elf jaar geleden begon toen ik in september 2001 als achttienjarige naar Utrecht toog om scheikunde te gaan studeren. In deze scriptie komen een aantal ideeën bij elkaar die gedurende mijn studietijd – en wellicht daarvoor al – langzaam vorm hebben aangenomen in mijn hoofd. Mijn studietijd vormde in de eerste plaats een persoonlijke zoektocht naar mijn eigen “Bildung.”

Een term die ik niet kende tot ik mij toevalligerwijs ingeschreven vond voor de cursus ‘Dan liever de gifbeker’ bij André Klukhuhn. Al snel werd mij duidelijk dat deze term, hoewel het ontzettend moeilijk is deze juist te definiëren, eigenlijk heel aardig aansloot bij de ideeën die ik zelf had over studeren en je ontwikkelen. Ik zekere zin kun je zeggen dat dit de eerste keer was dat filosofie voor mij intuïties die ik al langere tijd had, expliciet maakte. Via André en Herman Philipse, bij wie ik als masterstudent chemie een multidisciplinair vak volgde over ‘Grote botsingen’ tussen wetenschap en religie, kwam ik als bètagymnasiast en chemicus in aanraking met de wijsbegeerte. Raakte enthousiast en gefascineerd. Die fascinatie is gebleven, de wijsbegeerte liet mij niet meer los. Ik ben hen zeer erkentelijk.

En ik liet de wijsbegeerte niet meer los. Na deze vakken zouden er nog vele volgen, voor en na mijn afstuderen in de scheikunde. Twee jaar geleden begon ik aan de master die nu met het afronden van dit project ten einde komt. Welgeteld mijn derde inmiddels en nu is het wel mooi geweest. Hoewel hiermee een einde komt aan mijn studietijd, is het niet het einde van alle studie: dat is pas net begonnen.

Graag zou ik Bert van den Brink bedanken voor zijn enthousiaste en kritische begeleiding. Daarnaast wil ik graag Melvin bedanken voor zijn gedegen en enthousiaste leiding onder welke ik kennis heb kunnen nemen van het denken van Alexis de Tocqueville; dank, het heeft mijn denken verrijkt. Bas en mijn vader dank ik voor de inhoudelijke kritiek op enkele van mijn hoofdstukken.

Maar bovenal wil ik Anouk bedanken, die het inmiddels al een hele tijd uithoudt met mij. Misschien is ze wel een beetje trots op me dat ik dit project tot een goed einde heb weten te brengen, maar bovenal is ze verheugd denk ik, dat het nu echt achter de rug is en dat ik weer meer tijd heb voor haar en ons nieuwe huis.

's-Gravenhage,
19 november 2012

I Inleiding op het onderwerp en probleemstelling

inleiding op het onderwerp, hedendaagse (politieke) problematiek: de elite als schietschijf, linkse hobby's en de afstand tot de bevolking; onderzoeksvragen en opzet.

Dit voorjaar werd één van de oudste sportevenementen ter wereld ruw verstoord: halverwege het parcours op de Theems van Putney naar Mortlake legde de scheidsrechter de traditionele boot race tussen Oxford en Cambridge stil, vanwege een zwemmer die plotsklaps tussen de bladen van de riemen opdook. Deze zwemmer, Trenton Oldfield, een Australische activist, verstoorde de race moedwillig als 'handeling van burgerlijke ongehoorzaamheid' in protest tegen 'elitisme' want dat leidt volgens een manifest dat hij even tevoren op internet publiceerde tot 'tirannie.' De demonstrant zelf genoot onderwijs op de vooraanstaandste privéschool van Australië en studeerde daarna aan de London School of Economics, niet bepaald wat je noemt 'working class' (Topolski 2012).

Nu is het Verenigd Koninkrijk nog steeds een klassensamenleving waarin openlijk gesproken wordt over 'lords and ladies,' 'higher middle class' en 'working class.' In het egalitaire Nederland is dat anders. Hoewel vaak wordt beweerd dat wij leven in een klassenloze samenleving, is er de afgelopen paar jaren veel te doen geweest over de 'elite.' Geert Wilders spreekt met enige regelmaat van de 'linkse elite' die met hobby's als multiculturalisme, ontwikkelingshulp en kunst het land te grabbel gooit. Wie die elite nu precies is, of 'elite' en 'linkse elite' uitwisselbare begrippen zijn en of er dus ook nog een andere elite bestaat dan de 'linkse elite,' wordt niet duidelijk. Duidelijk wordt wel dat hoewel hij tegen de houding en hobby's van de 'linkse elite' ageert en zich opwerpt als de beschermer van 'Henk en Ingrid' en hun belangen, Wilders niet zozeer afstand lijkt te nemen van het verschijnsel elite als zodanig.

Hoewel we geneigd zijn de klasseloze samenleving in Nederland voor waar aan te nemen, betoogt Jaap Scholten in NRC-Handelsblad dat dit vooral schijn is ('het laatste taboe') en dat ongemerkt, achter de voordeur, er wel degelijk een onderscheid te maken is tussen 'ons soort mensen' en 'het volk.' Scholten spreekt van een "onderhuidse pikorde." Onder druk van het gelijkheidsdenken zou de oude Nederlandse elite van bankiers, industriëlen, kolonialen en regenten – het patriciaat en het restant van de oude adel – in de jaren zestig "ondergronds" zijn gegaan. Slechts door manieren en een bepaald woordgebruik onderscheidt zij zich in het openbaar. Hier mag de elite volgens Scholten ondergronds gegaan zijn, in Oost-Europa liep het heel wat slechter met hen af: Stalin kondigde een nieuwe klassenstrijd af en adel, koelaks en ondernemers werden bestempeld tot volksvijand, ontdaan van hun bezittingen en gedeporteerd (Scholten 2011).

Deze strijd tussen volk en elite is van alle tijden. De Romeinse geschiedschrijver Titus Livius beschreef in *Ab urbe condita*¹ al de opstand van de plebejers. Wanneer Rome in oorlog verkeert met drie volkeren en het economisch tegenzit, dreigen plebejers die hun schulden niet kunnen betalen te worden afgevoerd als schuldslaaf. Om de buitenlandse dreiging het hoofd te bieden en deze binnenlandse kwestie op te lossen, wordt besloten dat wie dienst nam in het leger, geen schuldslaaf kon worden. Na het winnen van de oorlog worden beloftes aangaande het oplossen van de schuldenproblematiek niet nagekomen en de plebejers komen in opstand. Menenius Agrippa wordt naar hen toegestuurd; hij moet de opstand sussen. Volgens de overlevering vertelt hij een parabel over de maag en de ledematen. De ledematen menen dat de maag niets uitvoert, geniet van wat hem aangeboden wordt en dus parasiteert op het harde werken van de handen. Zij zweren samen en spreken af de maag geen voedsel meer te zullen geven. Door deze opzet wordt echter het hele lichaam dusdanig verzwakt, dat de ledematen hiervan ook de dupe werden. Door deze vergelijking tussen de opstand in het lichaam en die van de plebejers haalde Agrippa de plebejers na enkele toezeggingen over hun opstand te staken (Livius 2005).

De beschuldiging van parasitisme komt vaker terug: het zijn de hogere klassen die profiteren van het harde werk van het volk. Zolang het volk de voordelen ziet van de boven hen gestelden, is er weinig aan de hand. Wanneer echter het volk haar belangen niet meer vertegenwoordigd ziet door de heersende klasse, dan komt zij in opstand - tegenwoordig gelukkig meestal vreedzaam.

¹vanaf de stichting van de stad

De Franse politiek denker Alexis de Tocqueville betoogt in *L'ancien régime et la révolution* dat de haat jegens de Franse adel pas grote vormen aannam, toen het volk de voordelen niet meer zag van de oude, feodale orde (de Tocqueville 1856). Met andere woorden: toen de adel de facto zijn macht verloren had, verloor het ook het respect van de bevolking. Maar ook de genadeloze electorale afrekening met de gevestigde partijen en de razendsnelle opkomst van Pim Fortuyn in 2002, in onze eigen tijd, getuigen hiervan. Fortuyn wist de zorgen en behoeften van een groot deel van het Nederlandse volk treffend te verwoorden en ondanks zijn alles behalve volkse voorkomen, werd er massaal op hem gestemd. Zo'n opstand van het volk tegen de elite is wat men 'populisme' zou kunnen noemen.

Martin Bosma, PVV-ideoloog en rechterhand van Geert Wilders, ageert in zijn boek *De schijn-élite van de valse munters* tegen de monocultuur binnen de Nederlandse elite; het overgrote merendeel van deze elite verkondigt standpunten en is bevooroordeeld in de richting van een beperkte groep ideeën (Bosma: klimaattheorieën, ontwikkelingshulp, massa-immigratie, Europees federalisme). In de jaren zestig hebben zij een "klap van de molen" gekregen en zijn hier nooit helemaal van bijgekomen. Het is de groep die we tegenwoordig kennen als de 'Grachtengordel' en zij geeft met enig *dédain* af op de 'gewone man' die zich niet herkent in haar ideeën. De 'zwijgende meerderheid,' het rechtser of in ieder geval volksere volksdeel, wordt in deze niet bediend, zij ziet zich aldoor vertegenwoordigd door een homogene elite die een eenzijdige boodschap verkondigt. Zij voelt zich hierdoor verraden door deze groep, deze elite van "valse munters" (Bosma 2010). Friedrich von Hayek schreef al eerder over dit verschijnsel, maar richtte zich vooral op de economische consequenties: het alomtegenwoordige keynesianisme en plan-economisch denken tegenover zijn eigen liberale kapitalisme dat tot diep in de jaren zeventig marginale aandacht genoot (von Hayek 1949); Bosma richt zich op culturele onderwerpen. Volgens beide auteurs heeft de elite echter een behoorlijk imago-probleem.

Een democratische samenleving, gebaseerd op een idee van gelijkheid, lijkt moeilijk te verenigen met een elite, een relatief kleine groep mensen die om één of andere reden boven de rest uitkomen. Als iedereen gelijk is en evenveel macht heeft, wat moet onze moderne, egalitaire, democratische samenleving met een elite?

In de komende hoofdstukken zal ik proberen deze vraag te beantwoorden: wat is de rol van een elite in een democratische samenleving? Allereerst zal ik een typering geven van de kenmerken van een democratische samenleving aan de hand van het denken van Alexis de Tocqueville. Vervolgens zal ik proberen een sluitende definitie te geven en de historische rol van de elite toe te lichten aan de hand van enkele voorbeelden. Als laatste zal ik de opleiding van de elite behandelen: de universiteit. Hierbij richt ik me vooral op de vraag welke rol zij speelt of zou moeten spelen in een democratische samenleving aan de hand van de ideeën van Wilhelm von Humboldt omtrent "Bildung" en Allan Blooms kritiek op de rol van de universiteiten. Op basis van het voorgaande zal ik betogen dat een democratische samenleving niet alleen een elite verdraagt, maar een elite nodig heeft en dat deze kan fungeren als het noodzakelijke tegenwicht tegen de gebreken die inherent zijn aan de democratie. Dat de elite in een democratie noodzakelijkerwijs op meritokratische grondslag gestoeld is en dat zij haar opleiding aan een universiteit krijgt waarbij het de bedoeling is haar talenten zo volledig en breed mogelijk te ontwikkelen. Tot slot zal ik betogen waarom ik denk dat een elite een belangrijke rol zou kunnen vervullen in het herstel van de 'civil society.'

II Tocqueville en het wezen van democratie

democratie opgevat als uitdrukking van een sociaal bestel van gelijkheid gericht op het algemene in contrast met de aristocratie, als sociaal bestel van ongelijkheid en gericht op het particuliere; Tocquevilles begrippenapparaat en analyse van democratie in relatie tot aristocratie; de centrale rol die vrijheid speelt in zijn politieke filosofie; zijn idee van vrijheid; de gevaren die de vrijheid in een democratie bedreigen: de tirannie van de meerderheid en centralisatie; de mogelijke remedies; aristokratische elementen in een democratie en hun relatie tot elite; tot slot welke eigenschappen deze elite zou moeten bezitten.

Wil men de in de inleiding opgeworpen vraag afdoende inhoudelijk beantwoorden, zal men zich eerst af moeten vragen wat een democratie nu precies is. Voor de inwoners van West-Europa is het tegenwoordig een gegeven in een democratie te leven, vooral voor de jongeren die de tijd van voor de Val van de muur niet bewust hebben meegemaakt. Maar ook de DDR (“Deutsche Demokratische Republik”) heette in naam democratisch te zijn, hoewel dat in de ogen van veel westerlingen een gotspe moet zijn geweest. Klaarblijkelijk is er geen eenduidigheid over het begrip democratie, waar deze wel vereist is. Om een antwoord te vinden op de vraag wat een democratie in essentie is, grijpen we terug op één van de bekendste werken die er over zijn geschreven: *De la démocratie en Amérique* van de Franse edelman Alexis de Tocqueville.

Alexis de Tocqueville werd geboren in 1805 en het had weinig gescheeld of hij was er niet geweest. Zijn familie, een oud, Normandisch adellijk geslacht, ging zeker terug tot voor de slag bij Hastings (1066) en onderhield warme banden met de Franse monarchie. Het was zijn overgrootvader aan moederskant, Guillaume-Chrétien de Lamoignon de Malesherbes – door Tocqueville zeer bewonderd – die Louis XVI ten tijde van de revolutie als advocaat bijstond bij zijn proces en zijn lot deelde: beiden eindigden onder de guillotine, evenals vele andere van Tocquevilles familieleden. Zijn ouders, opgesloten, bleef slechts door de val van Robbespiere in 1794 eenzelfde lot bespaard (Jardin 1989). Deze familiegeschiedenis heeft een diepe en blijvende indruk gemaakt op de jonge Tocqueville.

Zijn achtergrond en zijn originele denken zijn interessant, omdat hij de verpersoonlijking is van de grote omwentelingen die op dat moment in de wereld plaatsvonden; staand op een breuklijn tussen twee werelden: de oude orde en een nieuwe, onbekende tijd. Een graaf, aristokraat met een klassieke, humanistische opvoeding, die inzag dat democratie onvermijdelijk was. Afkomstig uit een oude familie die nauwe banden onderhield met de Bourbons, maar desalniettemin van mening dat de Revolutie in zekere zin gerechtvaardigd was. Gehecht aan de aristokratische orde, maar gedreven door een liberaal verlangen naar vrijheid en een republikeins ideaal van participatie in openbaar bestuur. Tocquevilles denken is tweeledig: aan de ene kant hecht hij aan de oude orde, maar hij ziet ook de positieve kanten van de moderne tijd. Zijn streven is er dan ook op gericht op een juiste manier het oude met het moderne te verenigen.

Als telg uit een vooraanstaande, grafelijke familie kreeg Tocqueville een klassieke, aristokratische opvoeding, las de grote werken uit de klassieke Oudheid en studeerde onder meer rechten in Parijs. Zijn ideeën over staatkunde en maatschappelijke participatie heeft hij niet alleen met de mond beleden: van 1830 tot Louis Napoleons coup d'état in 1851 was hij politiek actief, als vertegenwoordiger in het parlement, als bestuurder in zijn eigen departement en een korte tijd als minister van buitenlandse zaken.

Democratie is maatschappelijke gelijkheid; Tocquevilles begrippenapparaat

In 1831 ondernam Tocqueville samen met zijn vriend Gustave de Beaumont een reis van negen maanden door de nog jonge Verenigde Staten. Hoewel de officiële reden voor zijn reis een studie naar het gevangeniswezen in de Verenigde Staten luidde, bezoekt Tocqueville slechts enkele gevangnissen. In Amerika aangekomen bestudeert hij vooral de sociale en politieke toestand. Zijn bevindingen en analyses publiceert hij later in zijn beroemd geworden boek *De la démocratie en Amérique*. Wat hem het meest trof in zijn observaties tijdens zijn reis was de grote mate van maatschappelijke gelijkheid onder de Anglo-Amerikanen:

Parmi les objets nouveaux qui, pendant mon séjour aux États-Unis, ont attiré mon

attention, aucun n'a plus vivement frappé mes regards que l'égalité des conditions. Je découvris sans peine l'influence prodigieuse qu'exerce ce premier fait sur la marche de la société; il donne à l'esprit public une certaine direction, un certain tour aux lois; aux gouvernants des maximes nouvelles, et des habitudes particulières aux gouvernés² (vol. I, Introduction) (de Tocqueville 1840).

Het is deze sociale gelijkheid die aan alle nieuwe dingen die hij in de Nieuwe Wereld ziet ten grondslag ligt: aan de politiek, de omgangsvormen, het onderwijs, de economie, het huwelijk. Het is dan ook deze gelijkheid ('égalité des conditions') die voor Tocqueville het wezen vormt van de democratie. Na thuiskomst, bij het schrijven aan zijn boek, beseft hij zich dat een ontwikkeling naar een grotere standsgelijkheid niet uniek is voor de Verenigde Staten. Zij is ook in Europa gaande, sterker nog: deze 'revolutie' is al sinds de elfde eeuw gaande. Tocqueville concludeert dat deze ontwikkeling onafwendbaar is. Weldra zal er een punt worden bereikt, zo vermoedt hij, waarop er ook in Frankrijk, net zoals bij de Amerikanen, van standsverschil nog nauwelijks sprake zal zijn. Het is niet alleen vanuit nieuwsgierigheid dat Tocqueville de Amerikanen en hun constitutie bestudeerd heeft, maar ook om zaken te leren waarmee de Europeanen hun voordeel zouden kunnen doen voor wanneer de democratie in al haar facetten ook de andere kant van de oceaan zou hebben bereikt. Hij schrijft in zijn inleiding:

J'avoue que dans l'Amérique j'ai vu plus que l'Amérique; j'y ai cherché une image de la démocratie elle-même, de ses penchants, de son caractère, de ses préjugés, de ses passions; j'ai voulu la connaître, ne fût-ce que pour savoir du moins ce que nous devions espérer ou craindre d'elle³ (vol. I, Introduction) (de Tocqueville 1840).

Uit het Amerikaanse voorbeeld leidt Tocqueville een algemeen beeld van de democratie af. Het is dan de materiële en intellectuele toestand die een land tot een democratie maakt. Daarin wijkt zijn definitie af van de betekenis die er gewoonlijk aan democratie wordt gegeven, namelijk dat er sprake van is dat 'het volk regeert.' Uit de door Tocqueville beschreven sociale toestand kan een dergelijk zelfbestuur wel voortvloeien, maar dan slechts vanuit de gedachte dat iedereen een gelijke stem heeft en dat beslissingen hierom genomen kunnen worden met de helft plus één stem. Maar een dergelijk zelfbestuur is geen noodzakelijke voorwaarde voor een democratisch sociaal bestel – er is immers ook sprake van gelijke rechten wanneer niemand (politieke) rechten bezit. Daarentegen zijn er vele andere aspecten van een volk die volgens Tocqueville direct uit het sociale bestel voortvloeien.

'État social'

Deze sociale toestand, dit sociaal bestel, noemt Tocqueville 'état social.' Hij beschrijft het begrip als volgt:

L'état social est ordinairement le produit d'un fait, quelquefois des lois, le plus souvent de ces deux causes réunies; mais une fois qu'il existe, on peut le considérer lui-même comme la cause première de la plupart des lois, des coutumes et des idées qui règlent la conduite des nations; ce qu'il ne produit pas, il le modifie⁴ (vol. I, 3) (de Tocqueville 1840).

Uit bovenstaand citaat kunnen we afleiden dat het sociale bestel van een volk zowel oorzaak als gevolg van zichzelf is (haar oorsprong is moeilijk aan te geven). Aan de ene kant wordt het

²Among the new objects that attracted my attention during my stay in the United States, none struck my eye more vividly than the equality of conditions. I discovered the enormous influence that this primary fact exerts on the course of society; it gives a certain direction to public spirit, a certain turn to the laws, new maxims to those who govern, and particular habits to the governed. (de Tocqueville (translation Harvey C. Mansfield) 2000)

³I confess that in America I saw more than America; I sought there an image of democracy itself, of its penchants, its character, its prejudices, its passions; I wanted to become acquainted with it if only to know at least what we ought to hope or fear from it. (de Tocqueville (translation Harvey C. Mansfield) 2000)

⁴The social state is ordinarily the product of a fact, sometimes of laws, most often of these two causes united; but once it exists, one can consider it as the first cause of most of the laws, customs, and ideas that regulate the conduct of nations; what it does not produce, it modifies. (de Tocqueville (translation Harvey C. Mansfield) 2000)

zelf veroorzaakt door wetten en mores, maar is zij eenmaal ontstaan, dan volgen hieruit weer nieuwe veranderingen die haar bestaan bestendigen. Het welvaartsniveau, het recht en instituties creëren de basis voor de intellectuele conditie van een samenleving, van de ideeën binnen een dergelijke samenleving en andersom. Op deze manier kan men het proces van democratisering, opgevat in Tocquevilliaanse zin als een steeds grotere mate van gelijkheid, bezien als een sneeuwbal die steeds groter en sneller van een helling rolt. Dit sneeuwbal-effect is ook wat Tocqueville zelf beschrijft wanneer hij zegt dat hij in de geschiedenis een trend ontwaart gericht op de vernietiging van de aristocratie (de Tocqueville 1856). Deze democratische revolutie was al in de Middel-Eeuwen aan de gang en betekent een zeer geleidelijke, maar gestage, verandering in het sociaal bestel. Een democratie wordt in Tocquevilles visie niet gesticht: zij ontstaat geleidelijk.

Binnen het sociale bestel hangen politiek, recht en ideeën sterk samen. Ideeën over gelijkheid verspreiden zich voor wie er vatbaar voor is en vinden vroeg of laat hun uitwerking in het recht. Een grotere mate van gelijkheid van rechten leidt daarnaast tot een gelijkere politieke invloed van deze mensen en tot het versterken van ideeën hierover. Tocqueville illustreert zelf hoe veranderingen binnen het erfrecht een hele keten van gevolgen hebben voor de samenleving als geheel en haar sociale bestel (vol. I, 1, iii) (de Tocqueville 1840). Vanuit een idee van gelijkheid kan men beslissen tot de afschaffing van de primogenituur. Dat betekent dat erfenissen voortaan gelijkelijk over alle zonen (soms ook dochters) worden verdeeld. Ook landgoederen en andere grote bezittingen worden dan voortaan in gelijke mate gedeeld over alle kinderen. Dit heeft een versnippering van bezit tot gevolg, met een gelijkere welvaartsniveau tot gevolg. Ook wanneer het aantal kinderen niet bijzonder groot is – bij twee kinderen hebben deze evenveel als vader en moeder en dus geen netto welvaartsverlies – heeft dit gevolgen. De band tussen het land en de familie wordt verbroken, de erfgenamen bekommeren zich minder om hun onroerende bezittingen, die immers na overlijden toch worden opgedeeld en zijn eerder geneigd deze van de hand te doen, daar zij zich niet meer emotioneel verbonden voelen met hun land; de ambitie dit te behouden voor toekomstige generaties geven zij weldra ook op. Dit heeft grote gevolgen voor ‘l’esprit de famille.’ Hogere klassen gaan zo geleidelijk op in een steeds groter wordende middenklasse.

Deze steeds grotere materiële gelijkheid zorgt ervoor dat na geruime tijd welhaast alle mensen binnen de samenleving zullen moeten werken voor hun inkomen. Het overgrote deel van de bevolking in een democratie geniet elementair onderwijs, aangezien een basale ontwikkeling een vereiste is voor de uitoefening van een beroep. Omdat zij relatief op jonge leeftijd beginnen met werk, stage of beroepsopleiding, bereiken weinigen het hoogste onderwijsniveau. Tocqueville zegt dat er in zijn tijd nergens ter wereld “peu d’ignorants et moins de savants”⁵ waren dan in de Verenigde Staten (vol. I, 3) (de Tocqueville 1840). Ook ziet hij er geen talrijke, welvarende klasse wier leden geen beroep uitoefenen, die groot genoeg scheppen in theoretische studie en voor wie plezier in de werken van het intellect een tweede natuur zijn. Ondanks het feit dat mensen een verschillende natuurlijke aanleg hebben – zoals Tocqueville zegt: “L’inégalité intellectuelle vient directement de Dieu, et l’homme ne saurait empêcher qu’elle ne se retrouve toujours”⁶.” (vol. I, 3) (de Tocqueville 1840) – worden de uitkomsten wel steeds gelijkere en benaderen een soort algemeen gemiddelde: sommigen door verheven te worden, anderen door af te dalen. De verschillen tussen mensen worden in alle opzichten minder groot. Hierdoor zal de natie als geheel “moins brillante, moins glorieuse, moins forte peut-être” (Introduction) (de Tocqueville 1840) zijn, maar velen binnen de natie zullen beter af zijn:

Je comprends que dans un État démocratique, constitué de cette manière, la société ne sera point immobile; mais les mouvements du corps social pourront y être réglés et progressifs; si l’on y rencontre moins d’éclat qu’au sein d’une aristocratie, on y trouvera moins de misères; les jouissances y seront moins extrêmes et le bien-être plus général; les sciences moins grandes et l’ignorance plus rare; les sentiments moins énergiques et les habitudes plus douces; on y remarquera plus de vices et moins de

⁵‘weinig onwetenden en minder wijzen’ (RSW)

⁶Intellectual inequality comes directly from God, and man cannot prevent it from existing always.(de Tocqueville (translation Harvey C. Mansfield) 2000)

crimes⁷ (vol. I, Introduction) (de Tocqueville 1840).

De sociale gelijkheid sijpelt zo door in alle aspecten van de samenleving, waardoor een toenevende democratisering niet alleen leidt tot uniformiteit en nivellering van inkomens; het is ook aannemelijk dat zij leidt tot een vervlakking van kennis en kunde, smaak en moraal.

Tocqueville ziet een sterke samenhang tussen culturele, politieke en juridische aspecten van een samenleving. Het is onmogelijk om deze aspecten los van elkaar te zien, onherroepelijk vindt er kruisbestuiving plaats. Gelijkheid of hiërarchie in een bepaald aspect heeft vroeg of laat zijn weerslag op de andere aspecten. Democratisering, begrepen in Tocquevilliaanse zin, is egalisering en algehele nivellering.

Mogelijke begripsverwarring

Met het introduceren van het begrip ‘état social’ voegt Tocqueville een extra laag, een sociologische laag, toe aan de antieke regime-analyse zoals we die kennen uit Polybios’ *Historiai*, Platoons *Politeia* en Aristoteles’ *Politika*, waarin een onderscheid wordt gemaakt tussen monarchie, aristocratie en democratie (en ook: timokratie, ochlokratie, oligarchie, tirannie). Elk van deze staatsvormen is gebaseerd op een ander principe (bestuur door één, enkelen en allen). Polybios meent zelfs dat veel constituties bestaan uit een mengvorm van deze drie principes, wat zou zorgen voor een grotere stabiliteit. Ideëen over zo’n gemengde constitutie (‘mixed government’) hebben een grote invloed gehad op bijvoorbeeld Montesquieu en de Amerikaanse *Founding Fathers* (Richard 1994, Frost & Sikkenga 2003). Tocqueville noemt een dergelijke constitutie “une chimère” (vol. I, 2, vii) (de Tocqueville 1840); het bestaat niet, want uiteindelijk is er slechts één principe dat prevaleert boven de andere. Een land kan niet tegelijkertijd gebaseerd zijn op hiërarchie en privileges en tegelijkertijd op fundamentele gelijkheid; wanneer deze conflicteren, moet één van beide de doorslag geven. Dat is dan het heersende principe.

Ook het antieke ‘demokratische’ Athene was volgens Tocqueville een aristokratische republiek⁸ waarin alle edelen een gelijk recht op een aandeel in het bestuur hadden (vol. II, 1, xv) (de Tocqueville 1840). De vele slaven en vreemdelingen namen niet alleen geen deel aan de politieke besluitvorming, zij hadden in zijn algemeenheid veel minder rechten dan de vrije, Atheense burgers⁹. Hetzelfde gold volgens hem in principe voor het antieke Rome. De Verenigde Staten zijn op die manier een voorbeeld van democratische republieken: het bestuur is in handen van een deel van hen die bestuurd worden en daarnaast heeft iedereen een gelijk recht om het bestuur richting te geven.

Wanneer de sociale toestand er één is van gelijkheid, leidt dat niet vanzelf tot zelfbestuur. Er kan volgens Tocqueville gelijkheid bestaan in de politieke sfeer, zonder dat er politieke vrijheid is. Het Frankrijk van het ancien régime¹⁰ valt zo te typeren als een democratische monarchie: de vorst is alleenheerser en alle onderdanen zijn gelijk, hij kiest uit hun midden gelijkelijks zijn vertegenwoordigers (vol. II, 2, i) (de Tocqueville 1840). Naarmate de Bourbons hun grip op het land in de loop van de zestiende en zeventiende eeuw vergrootten en de macht van de adel afnam, kan men zeggen dat het land in toenemende mate democratiseerde. Dat wil niet zeggen dat de bevolking meer te zeggen kreeg, integendeel: de posities van de vertegenwoordigende organen werden ernstig verzwakt of zij werden helemaal afgeschaft: een gelijk gebrek aan politieke rechten

⁷I understand that in an democratic state constituted in this manner, society will not be immobile; but the movements of the social body can be regular and progressive; if one encounters less brilliance than within an aristocracy, one will find less misery; enjoyments will be less extreme and well-being more general; sciences less great and ignorance rarer; sentiments less energetic and habits milder; one will note more vices and fewer crimes. (de Tocqueville (translation Harvey C. Mansfield) 2000)

⁸Een republiek wordt gekenmerkt door het rekening houden met de belangen van een ander en is gericht op het algemeen belang: *res publica*. Eén van de succesvolste manieren om dit te doen is om de burgers te laten deelnemen aan het bestuur.

⁹Vanwege de aanwezigheid van slavernij beschouwt Tocqueville de zuidelijke Verenigde Staten als een vorm van aristocratieën; ook trekt hij parallellen met het de gebruiken van de adel in Europa, onder andere hun gezamenlijke minachting voor fysieke arbeid. (vol. I, 2, x) (de Tocqueville 1840)

¹⁰Wanneer Tocqueville verwijst naar het ‘oude regime,’ dan bedoelt hij hiermee Frankrijk ten tijde van de zeventiende en achttiende eeuw waarin de Bourbons de macht naar zich toe hadden getrokken ten koste van de adel en deze hadden gecentraliseerd in Parijs. Hij bedoelt nadrukkelijk niet de periode van het feodalisme van de Middel-Eeuwen, waarin de macht sterk gedecentraliseerd was door een sterke adel.

is ook gelijkheid. De standen raakten steeds verder van elkaar verwijderd en de mensen op zichzelf teruggeworpen. Zij werden steeds gelijkjer, het verschil in politieke macht en invloed tussen edelman en burger was enorm afgenomen. Ver boven hen, op eenzame hoogte, stond het koninklijke gezag. Het was alleen nog de koning... en de bevolking.

Het is kortom van belang te benadrukken dat binnen Tocquevilles analyse het niet het bestuur is, maar de algehele toestand van de samenleving die haar democratisch maakt. We kunnen het aldus hebben over een democratische samenleving, zonder te spreken over de staatsinrichting. Vastgesteld is tot dusverre dat een democratische samenleving vooral gekenmerkt wordt door een grote mate van gelijkheid die zich niet beperkt tot het politieke domein, maar zich uitstrekt tot alle domeinen binnen de samenleving. Het is deze visie op democratie en Tocquevilles begrippenapparaat waarvan ik mij in dit en de komende hoofdstukken zal bedienen.

Demokratie versus aristokratie

De democratie zet Tocqueville af tegen haar tegenbeeld, een sociaal bestel van hiërarchie en privileges: van fundamentele ongelijkheid, die hij aristokratie noemt. Dit systeem was in zijn tijd nog de heersende praktijk in Europa. Hoewel zelf telg uit een oude, adellijke familie in de eeuwenlange vanzelfsprekendheid van een aristokratisch systeem, ziet hij niettemin in dat er onvermijdelijk een tijd van democratie is aangebroken of weldra zal aanbreken. Daarenboven meent Tocqueville dat de democratische toestand de natuurlijke toestand van de mens is: de aristokratiën uit de Middel-Eeuwen waren immers allemaal gebaseerd op macht en overwinning: “toutes les aristocraties du Moyen Âge sont filles de la conquête. Le vainqueur était le noble, le vaincu le serf.” (vol. I, 2, x) (de Tocqueville 1840) De hieruit voortvloeiende ongelijkheid bestendigde zich in gewoonten, mores en traditie en werd als van nature in wetten omgezet.¹¹ Deze twee tegenpolen zijn steeds terugkerende elementen in Tocquevilles analyse. In tegenstelling tot antieke, politieke denkers is hij er niet op uit om de beste en enig juiste staatsvorm te vinden. Hij staat als observant als het ware in het midden: hij is geen uitgesproken voorstander van democratie, noch is hij blind voor de tekortkomingen van de aristokratie. In feite probeert hij een helder beeld te krijgen van de democratie, haar voordelen en haar tekortkomingen door haar te contrasteren met de aristokratie. Beide zijn totaal verschillende typen samenleving die – zoals gezegd – niet verenigbaar zijn, het is één of het ander. De democratische mens is gericht op gelijkheid en daardoor niet verenigbaar met een aristokratische klassensamenleving. Andersom past een aristokraat niet in een systeem van fundamentele gelijkheid.

In een aristokratie bestaat een bevoorrechte klasse die door bezit niet afhankelijk is van loonarbeid, waardoor zij zich ten volle kan toelagen op openbaar bestuur, het cultiveren van verfijnde manieren en gewoonten, contemplatie en het vergaren van kennis. Zij onderscheidt zich van een democratie in zo mogelijk alle opzichten. Een aristokraat richt zich op het particuliere in zijn wetten, gewoonten, tradities, smaak; het zijn vaak enkele, zeer invloedrijke, ‘grote’ mannen – zelden vrouwen – die de geschiedenis bepalen. De aristokraat staat door eeuwenlange opstapeling van macht, geld, kennis en cultuur veel sterker dan een individu binnen een democratische samenleving. Juist om die reden hecht hij aan distinctie, het zich onderscheiden van anderen en is er zo veel ruimte voor diversiteit – en ook: excentriciteit.

De verschillen tussen hen die het beste af zijn, de weldoervoede, welvarende, hoog opgeleide en verfijnde bovenklasse, en zij die het slechtst af zijn, de arme horige of pachter die zijn land bewerkt, die veelal niet kan lezen en schrijven, geen bezittingen heeft en wiens leven vooral bestaat uit noeste, fysieke arbeid, zijn enorm. Daarentegen zijn er binnen een democratie (nagenoeg) geen standen: de bevolking bestaat vooral uit een grote middenklasse, die, niet gebonden aan land of verplichtingen jegens een boven hen geplaatste, zelf hun leven kunnen inrichten. Haar leden kunnen stijgen en dalen op de sociale ladder door verdienste, geluk of pech en zijn in grotere mate zelf verantwoordelijk voor hun eigen welbevinden. Men zou kunnen

¹¹Een vergelijkbare gedachten vinden we bij David Hume: “The original establishment was formed by violence, and submitted to from necessity. The subsequent administration is also supported by power, and acquiesced in by the people, not as a matter of choice, but of obligation. They imagine not that their consent gives their prince a title: but they willingly consent, because they think, that, from long possession, he has acquired a title, independent of their choice or inclination.” (Hume 1996)

concluderen dat een democratische samenleving dynamischer is dan de op hiërarchie gebaseerde aristocratie.

De egalitaire, democratische mens bekijkt de wereld door de bril van gelijkheid en acht zichzelf gelijk aan zijn medeburgers. Zij zijn even sterk – of even zwak – en grote werken, veranderingen, of ideeën kunnen alleen tot stand komen door het werk van velen, niet van een enkele, zeer invloedrijke persoonlijkheid, zoals voorheen. Bovenstaande heeft consequenties voor bijvoorbeeld de visie op de geschiedenis. De aristokraat zal de geschiedenis zien als een keten van autonome handelingen door machtige en invloedrijke personen, koningen en heersers. Vanuit de aristokratische visie van kracht en macht ligt het voor de hand dat hij zichzelf en zijn familie een grote rol in de geschiedenis toedicht: omdat hij overtuigd is van zijn eigen kracht, *moeten* grote veranderingen en gebeurtenissen hun oorsprong wel vinden in het handelen van vergelijkbare, sterke personen. Zo zijn de hoofdrolspelers in Homeros' Ilias bijvoorbeeld allen edelen en het zijn hún daden, emoties en ideeën die bepalend zijn voor het verloop van de Trojaanse oorlog. Anderen die in grote getale meevochten worden slechts bij tijd en wijlen vermeld als collectief: het (voet)volk. Democraten daarentegen bezien de geschiedenis vanuit algemene tendensen, grote ontwikkelingen waarin het handelen en de sturing van een enkel persoon niet meer doorslaggevend is. Als een olietanker die eenmaal op koers is, is de massa moeilijk van richting te veranderen, zij volgt als het ware de loop van de geschiedenis zonder al te veel invloed van individuele personen. Alleen een grote groep mensen kan haar van richting doen veranderen.

We kunnen aldus een aantal kenmerken van de aristokratische en de democratische samenleving tegenover elkaar plaatsen: uniciteit - universaliteit, particulariteit - generaliteit, diversiteit - conformisme. De aristokratische samenleving is er één van uitersten, de democratische er één van (middel)matigheid.

Tocqueville houdt geen pleidooi voor één van beide sociale modellen; deze zijn voor hem een gegeven. De dichotomie tussen democratie en aristocratie vormt slechts het raamwerk van Tocquevilles analyse, zowel die van de Verenigde Staten in *De la démocratie en Amérique* als die van het oude regime en vergelijkingen met Pruisen en Engeland in *L'ancien régime et la révolution*. Zij vormt het gereedschap voor een voor hem veel wezenlijker vraag: is er vrijheid mogelijk, zijn er vrije instituties?

De cruciale vraag: is er vrijheid?

Voor Tocqueville staat in al zijn onderzoek naar de staatsinrichting in verschillende landen de vraag of er vrijheid mogelijk is centraal. Het is dit streven naar vrijheid dat een grote drijfveer vormt voor Tocqueville. In het voorwoord van *L'ancien régime et la révolution* beschrijft hij waarom dit zo cruciaal is:

La liberté seule, au contraire, peut combattre efficacement dans ces sortes de sociétés les vices qui leur sont naturels et les retenir sur la pente où elles glissent. Il n'y a qu'elle en effet qui puisse retirer les citoyens de l'isolement dans lequel l'indépendance même de leur condition les fait vivre, pour les contraindre à se rapprocher les uns des autres, qui les réchauffe et les réunisse chaque jour par la nécessité de s'entendre, de se persuader et de se complaire mutuellement dans la pratique d'affaires communes. Seule elle est capable de les arracher au culte de l'argent et aux petits tracasseries journaliers de leurs affaires particulières pour leur faire apercevoir et sentir à tout moment la patrie au-dessus et à côté d'eux; seule elle substitue de temps à autre à l'amour du bien-être des passions plus énergiques et plus hautes, fournit à l'ambition des objets plus grands que l'acquisition des richesses, et crée la lumière qui permet de voir et de juger les vices et les vertus des hommes.¹² (Avant-propos) (de Tocqueville 1856).

¹²Liberty alone can effectively combat the natural vices of these kinds [i.e. democratic] of societies [i.e. the fear of falling and the ambition to rise (op de sociale en economische ladder), RSW] and prevent them from sliding down the slippery slope where they find themselves. Only freedom can bring citizens out of the isolation in which the very independence if their circumstances has led them to live, can daily force them to mingle, to join together through the need to communicate with one another, persuade each other, and satisfy each other in the conduct of

Dit had hij twintig jaar eerder al gezegd en gedacht, zo schrijft hij enkele regels verder. En hij heeft ondertussen geen enkele aanleiding gezien om van gedachten te veranderen: despotisme ontnemt mensen de noodzaak voor onderling contact, om samen zaken te ondernemen; het berooft mensen van hun wederzijdse afhankelijkheid en sluit hen daarmee op in hun eigen, persoonlijke levenssfeer, waarin zij alleen voor zichzelf zorgen en hun eigen, kleine pleziertjes najagen. Een samenleving kan welvarend zijn, verfijnd zelfs, en bestaan uit goede mensen, maar wat men nooit zal vinden in een dergelijke samenleving zijn goede burgers. Hoe goed bedoeld ook, despotisme leidt tot individualisme met onverschilligheid en egoïsme tot gevolg: ieder voor zich en de Staat voor ons allen. Een gebrek aan vrijheid in het algemeen betekent tevens een gebrek aan vrijheid om moreel te handelen. Tocqueville was zich maar al te zeer bewust van de morele gevaren van een overregulerende overheid: hij zag het in Frankrijk overal om zich heen.

Het is eenvoudig vast te stellen dat het bestaan van vrijheid en vrije instituties voor Tocqueville van buitengewoon groot belang is. Lastiger is het vast te stellen waarin deze vrijheid voor Tocqueville nu precies bestaat. Nergens in zijn werk geeft hij een nauwkeurige en beknopte definitie, hoewel hij veelvuldig spreekt over ‘vrijheid,’ ‘vrijheden’ en ‘l’esprit de liberté.’ Er wordt verondersteld dat Tocqueville zijn begrip van menselijke vrijheid toont door zijn hele oeuvre heen, door de wijze waarop hij instituties en deugd in het licht van de omstandigheden worden aangepast (Schut 2007), wat Tocqueville in zijn analyses voortdurend doet. Deze these is heel aannemelijk, uit Tocquevilles gebruik van de term vrijheid kan worden gedestilleerd wat hij er nu precies onder verstaat.

Tocquevilles idee van vrijheid kent vele facetten en is niet zo eenduidig te vatten als een dichotomie zoals die van economische en persoonlijke vrijheid, of Isaiah Berlins schema van positieve en negatieve vrijheid (Berlin 1969). Vrijheid kent verschillende gedaanten die zich op verschillende momenten aan de mens openbaren:

La liberté s’est manifestée aux hommes dans différents temps et sous différentes formes; elle ne s’est point attachée exclusivement à un état social, et on la rencontre autre part que dans les démocraties. Elle ne saurait donc former le caractère distinctif des siècles démocratiques¹³ (vol. II, 2, i) (de Tocqueville 1840).

We kunnen stellen dat politiek een belangrijke morele basis heeft voor Tocqueville. Zij zou er in de eerste plaats in moeten voorzien dat burgers zich ontwikkelen tot verantwoordelijke, moreel handelende individuen. Vrijheid is hiervoor de eerste en noodzakelijke voorwaarde. Tocquevilles idee van vrijheid is ten diepste verbonden met een notie van menselijke waardigheid en deugd. Deugd betekent dat een mens uit vrije wil en naar vermogen voor het goede kiest, deugdzaam handelen is het besturen van zichzelf op de juiste wijze met betrekking tot de juiste zaken (Schut 2007). Vanuit zijn aristokratisch-humanistische achtergrond gelooft hij dat een mens in essentie een redelijk wezen is, zijn redelijkheid is onderdeel van zijn waardigheid als mens (Schut 2007). Wil een mens redelijk en deugdzaam kunnen handelen, dan heeft hij daarvoor een bepaalde bewegingsvrijheid nodig: moraliteit bestaat slechts in vrijheid. Wanneer individuen gedwongen worden tot bepaalde handelingen, kunnen zij niet leren wat goed en kwaad is en zullen zij er nooit uit zichzelf naar handelen. Wanneer iemand onder dwang van geweld een misdaad begaat, nemen we hem dan zijn handelen kwalijk? Hetzelfde geldt wanneer er een bemoeizuchtige overheid is die alles voor haar burgers regelt. Dit slaat het particulier initiatief dood en ontnemt hen de kans om te leren, om fouten te maken. ‘Men leert het meest van zijn fouten,’ is een bekende uitdrukking, maar daarom niet minder waar, zoals iedere opvoeder en docent zou moeten kunnen vertellen. Om deugd te waarborgen is vrijheid een absolute noodzakelijkheid.

their common affairs. Only freedom can tear people from the worship of Mammon and the petty daily concerns of their personal affairs and teach them to always see and feel the nation above and beside them; only freedom can substitute higher and stronger passions for the love of material well-being, give rise to greater ambitions than the acquisition of a fortune, and create the atmosphere which allows one to see and judge human vices and virtues. (de Tocqueville (translation Alan S. Kahan) 1998)

¹³Freedom had manifested itself to men in different times and in different forms; it is not attached exclusively to one social state, and one encounters it elsewhere that in democracies. It therefore cannot form the distinctive characteristic of democratic centuries (de Tocqueville (translation Harvey C. Mansfield) 2000).

Verschillende vormen van vrijheid

Zelfs ten tijde van het oude regime waren er vormen van vrijheid. Tocqueville omschrijft twee soorten vrijheid die er onder het oude regime bestonden, twee vormen van aristokratische vrijheid, die uiteraard door Tocqueville worden gecontrasteerd met democratische vrijheden. De eerste vorm is een vorm van participatie in het plaatselijk bestuur, zoals dat ten tijde van het feodalisme in heel West-Europa bestond. Tocqueville beschrijft zijn verbazing toen hij hiertoe aanwijzingen vond in oude archieven: dergelijke collectieve participatie in het gemeenschappelijke leven had hem bij zijn reis door de Verenigde Staten getroffen als uniek voor de Amerikaanse toestand! (2, xi) (de Tocqueville 1856).

De tweede vorm van aristokratische vrijheid die hij noemt is een ‘ongewoon soort vrijheid, één die wij heden moeilijk kunnen begrijpen’ (II, 11) (de Tocqueville 1856). Het is een vrijheid die er ondanks de verregaande centralisatie door de monarch nog was, juist omdat deze bijna permanent in geldgebrek verkeerde en daarom publieke ambten (en de bijbehorende privileges) verkocht. De absolute heerser bouwde hiermee een dijk die zijn eigen almacht en centralisatie-drang weerstond. Personen die deze posities bekleedden beschikten niet alleen over geld, maar ook over bepaalde voortreffelijke kwaliteiten: Tocqueville dicht hun ‘grote aristokratische’ deugden toe als onafhankelijkheid van geest, mannelijkheid, grootheid en een natuurlijk vertrouwen in de eigen kracht (II, 11) (de Tocqueville 1856). Een klasse die dergelijke eigenschappen bezit, is bij uitstek geschikt om weerstand te bieden aan een centraliserende macht. Daarnaast dient zij de andere klassen tot voorbeeld, wat hen op hun beurt tot groter ‘mannelijkheid’ inspireert.

Het zou verkeerd zijn het ancien régime te zien als een tijdperk van “servilité” en “dépendance”¹⁴ (II, 11) (de Tocqueville 1856); er was veel meer vrijheid dan in zijn eigen tijd in Frankrijk. Het was weliswaar een onregelmatige vrijheid, gerelateerd aan klassen en privileges, wat sommigen in staat stelde de wet even gemakkelijk ter zijde te schuiven als een arbitraire macht: deze vrijheid respecteerde ‘de heerschappij van de wet’ niet. Deze vrijheden bevorderden niet de vrijheden van burgers, noch het algemene goed (II, 11) (de Tocqueville 1856). Aangezien de aristokratische vrijheden gebaseerd waren op traditie en uiteindelijk op geweld, missen zij morele gronden. Op enkele plaatsen prijst Tocqueville deze vrijheden, maar uiteindelijk noemt hij de aristokratische vrijheid “déréglée et malsaine”¹⁵ (II, 11) (de Tocqueville 1856).

In tegenstelling tot aristokratische vrijheden, zijn democratische vrijheden universeel. Het verschil is dat zij nu niet meer gelden voor een bepaalde groep, gemeenschap of clan, maar voor iedereen gelijk. Democratie geeft ruimte aan een gemeenschappelijke wereld; een algemene, publieke ruimte waarin het nastreven van een waarachtig algemeen belang mogelijk wordt, in tegenstelling tot verschillende terreinen waarop iedere groep zijn deelbelang na probeert te streven. Het deelnemen aan deze gemeenschappelijke wereld is een democratische vrijheid. De townships van New England, die vanaf hun stichting een vorm van zelfbestuur kenden, zijn vergelijkbaar met de plattelandsgemeenschappen zoals we die in het feodale Europa vonden. Beide zijn te beschouwen als vormen van republikeins zelfbestuur. Ook het tweede type aristokratische vrijheid dat Tocqueville beschrijft, heeft een democratische tegenhanger. Door de macht en status van de plaatselijke edelman, waren zijn ondergeschikten gevrijwaard van bemoeizucht door het centrale gezag. In die zin doet deze aristokratische vrijheid denken aan de (democratische) individuele vrijheid, de vrijwaring van inmenging. Ondanks de schijnbare overeenkomsten zijn de democratische en de aristokratische vrijheden niet eenvoudig te vergelijken: zij stammen uit verschillende werelden, zijn incommensurabel.

Hoewel Tocqueville zoals gezegd de democratische staat de natuurlijke staat van de mens noemt, houdt hij er wel een ‘aristokratisch’ idee van vrijheid op na. Zoals het grote belang dat hij hecht aan participatie in de gemeenschap illustreert, is Tocqueville geen atomist: vrijheid bestaat slechts in relatie tot de omgeving. Hij geeft een omschrijving: “c’est le plaisir de pouvoir parler, agir, respirer sans contrainte, sous le seul gouvernement de Dieu et des lois,”¹⁶ (III, 3) (de Tocqueville 1856) die doet denken aan Montesquieu: “La liberté est le droit de faire tout ce

¹⁴‘servility and subordination’ (de Tocqueville (translation Alan S. Kahan) 1998)

¹⁵‘rommelig en slecht voor de gezondheid’ (RSW)

¹⁶‘dit is het genoeg te kunnen spreken, handelen, ademen zonder belemmering, onder het bestuur van God en de wetten alleen’ (RSW)

que les lois permettent; et si un citoyen pouvoit faire ce qu'elles défendent, il n'auroit plus de liberté, parce que les autres auroient tout de même ce pouvoir.”¹⁷ (Montesquieu 1748). Aangezien de wetten (mede) gemaakt worden door de burgers zelf, werkt dit alleen maar wanneer er een gemeenschappelijk fundament is, van ideeën, gewoonten en tradities waarin de hele gemeenschap zich herkent¹⁸. De door Tocqueville beschreven vormen van vrijheid – politieke of republikeinse vrijheid (participatie) en liberale of individuele vrijheid – vertonen zo een onderlinge samenhang. Om de eigen individuele vrijheid te beschermen, maakt men deel uit van een gemeenschap en politieke samenwerking die tevens de vrijheden van zijn medeburgers respecteert. De eigen vrijheid van de burger wordt beperkt door de wetten, maar in een republiek is de burger zelf mede-wetgever en dus vormgever van zijn eigen vrijheid.

De democratische bedreigingen van de vrijheid

Vrijheid is cruciaal voor de morele opvoeding en het moreel handelen van burgers, maar deze vrijheid is geen vaststaand gegeven, noch is een ieder overtuigd van haar zegeningen. Sterker nog, wanneer vrijheid niet actief wordt onderhouden, vervalt zij gemakkelijk in onvrijheid. Juist dat is wat Tocqueville vreesde in het democratische sociale bestel. In tegenstelling tot de aristocratie bezit zij namelijk niet van nature sterke, secundaire machten die tegenwicht kunnen bieden tegen een centraliserende macht.

De keuzes van een democratisch volk Ondanks het feit dat de meerderheid van de bevolking in de Verenigde Staten bepaalt wie het de komende jaren voor het zeggen krijgt, zag Tocqueville dat deze publieke ambten nauwelijks aan de geschiktste personen werden gegund. Hoewel hij meende te zien dat de lagere klassen vaker in staat waren om hun eigen belang terzijde te schuiven ten faveure van het algemeen belang dan de hogere klassen, schiet het volk per definitie tekort in haar oordeel. Beslissingen aangaande de koers van het land vereisen volgens Tocqueville zo veel kennis en een dusdanig ontwikkeld oordeelsvermogen, dat zelfs menig genie, dat grote hoeveelheden tijd heeft geïnvesteerd in zijn verlichting en ontwikkeling, geregeld de weg kwijtraakt. Tijd is de beperkende factor. Wie, zoals menig burger, na een basale vorm van onderwijs geroepen wordt door de beroepspraktijk om in zijn levensonderhoud te voorzien, moet deze hogere, geestelijke ontwikkeling noodzakelijkerwijs ontberen. Daarnaast is hij druk doende te voorzien in zijn levensonderhoud, waardoor hij genoodzaakt is haastig te beslissen en zich te richten op “plus saillant des objets” (vol. I, 2, v) (de Tocqueville 1840).

Een bijkomende oorzaak hiervan die Tocqueville noemt, is dat de democratische passie voor gelijkheid leidt tot afgunst. Democratische instituties wakkeren een verlangen naar gelijkheid aan, zonder deze ooit volledig te kunnen bevredigen: zoals Tantalos in zijn beek naar de vruchten grijpt en naar het water bukt, maar het niet te pakken krijgt, zo worden burgers in een democratie voortdurend geconfronteerd met grotere welvaart en kennis van medeburgers, die zij zich niet eigen kunnen maken: zij kunnen gelijk worden, maar nooit helemaal gelijk. In Frankrijk zag Tocqueville zelfs een grote haat van het volk voor de hogere klassen. In de Verenigde Staten was het geen haat, maar ook geen sympathie die men voelde voor de sociale bovenlaag en hield hen buiten de macht. De Amerikanen vrezen grote talenten niet, maar hebben er volgens Tocqueville weinig waardering voor. Dit effect wordt versterkt door het feit dat dergelijke geschikte personen te principieel en integer zouden zijn om zich te verlagen tot het politieke handwerk, om verkiezingsbeloften te maken die men onvermijdelijk weer zal moeten breken en het volk te vleien teneinde haar stem te verwerven. Zij zouden liever buiten de politiek zichzelf blijven (vol. I, 2, v) (de Tocqueville 1840).

Tocqueville toont zich hiermee vrij pessimistisch over de (onbegrensde) democratie. Hij ziet wel lichtpuntjes: ten tijde van grote gevaren en crisis is de bevolking eerder geneigd haar vooroordelen terzijde te schuiven en de meest capabelen aan de macht te helpen. Daarnaast ziet hij een grote rol voor moraal en religie:

¹⁷Vrijheid is het recht om alles te doen wat de wet toestaat, en als een burger zou kunnen doen wat bij wet is verboden, dan zou hij niet langer vrij zijn, omdat zijn medeburgers hetzelfde zouden kunnen. (vertaling: RSW)

¹⁸Om deze reden was Montesquieu – en met hem de Amerikaanse Founding Fathers – ervan overtuigd dat republieken slechts op zeer beperkte schaal zouden kunnen functioneren zonder in tirannie te vervallen.

Dans la Nouvelle-Angleterre, où l'éducation et la liberté sont filles de la morale et de la religion; où la société, déjà ancienne et depuis longtemps assise, a pu se former des maximes et des habitudes, le peuple, en même temps qu'il échappe à toutes les supériorités que la richesse et la naissance ont jamais créées parmi les hommes, s'est habitué à respecter les supériorités intellectuelles et morales, et à s'y soumettre sans déplaisir: aussi voit-on que la démocratie dans la Nouvelle-Angleterre fait de meilleurs choix que partout ailleurs¹⁹ (vol. I, 2, v) (de Tocqueville 1840).

Door de lange traditie van democratische besluitvorming in New England, de mores en het onderwijsniveau, wordt de afgunst die eigen lijkt aan de democratie getemperd en wordt ongelijkheid geaccepteerd in het algemeen belang. De burgers in New England namen in de ogen van Tocqueville dan ook vele malen verstandiger besluiten dan die van de zuidelijke staten of de nieuwe vestigingsplaatsen aan het 'Frontier' in het zuidwesten.

'Tyranie de la majorité' Een fundamenteel probleem in de democratie hangt samen met het feit dat in een democratie alle mensen voor de wet gelijk zijn. Dit leidt tot een enorme invloed van de publieke opinie. Deze macht is afhankelijk van een groot aantal mensen en is hiermee wezenlijk minder stabiel dan macht die afhankelijk is van één man. Maar met de bewegelijkheid binnen een democratische samenleving, waarin iedereen iedere dag bezig is zijn eigen positie op de sociale ladder te verbeteren en zijn vermogen te vergroten, wordt ook de publieke opinie beweeglijker, wispelturiger zelfs wellicht. De waan van de dag regeert, spottend spreekt men wel eens van de 'Nova-democratie' of de 'Telegraaf-democratie' (afhankelijk van het politieke perspectief), waarmee de enorme invloed van de laatste editie van verschillende media op de dagelijkse politieke praktijk wordt bedoeld.

In een vrije, democratische samenleving genieten burgers naast hun stem in de publieke opinie ook bepaalde politieke rechten, waardoor besluiten alleen maar genomen kunnen worden op basis van *one man, one vote* (de helft plus één). Dit heeft de macht van de meerderheid tot gevolg: "Il est de l'essence même des gouvernements démocratiques que l'empire de la majorité y soit absolu; car en dehors de la majorité, dans les démocraties, il n'y a rien qui résiste."²⁰ (vol. I, 2, xi) (de Tocqueville 1840) Tocqueville is verbaasd dat in de Verenigde Staten, ondanks de enorme vrijheid, er zo weinig waarborgen zijn tegen het verkleinen of zelfs opheffen van die vrijheid, tegen tirannie: "Et ce qui me répugne le plus en Amérique, ce n'est pas l'extrême liberté qui y règne, c'est le peu de garantie qu'on y trouve contre la tyrannie."²¹ (vol. I, 2, H7) (de Tocqueville 1840)

Deze vorm van tirannie noemt Tocqueville 'tyranie de la majorité,' tirannie van de meerderheid, en zij vormt een reëel probleem in ieder democratisch systeem. Wanneer de macht van de meerderheid onvoorwaardelijk en onbegrensd beslist, is het risico van machtsmisbruik groot. Dit kan resulteren in het verdrukken van minderheden waardoor die uiteindelijk mogelijk hun toevlucht zoeken tot geweld met alle risico's van dien.

De tirannie van de meerderheid is van een fundamenteel andere aard dan tirannie in het oude regime, zoals deze passage illustreert: "Le maître n'y dit plus: Vous penserez comme moi, ou vous mourrez; il dit: Vous êtes libre de ne point penser ainsi que moi; votre vie, vos biens, tout vous reste; mais de ce jour vous êtes un étranger parmi nous ...Vous resterez parmi les hommes, mais vous perdrez vos droits à l'humanité"²² (vol. I, 2, xii) (de Tocqueville 1840). De

¹⁹In New England, where education and freedom are the children of morality and religion; where society, already old and long established, has been able to form maxims and habits, the people, at the same time that they escape all the superiorities that wealth and birth have ever created among men, have been habituated to respect intellectual and moral superiorities and to submit to them without displeasure: thus one sees that democracy in New England makes better choices than everywhere else. (de Tocqueville (translation Harvey C. Mansfield) 2000)

²⁰Het behoort tot de essentie van democratisch bestuur dat de heerschappij van de meerderheid absoluut is; immers, buiten de meerderheid is er in democratieën niets dat weerstand biedt. (vertaling: RSW)

²¹And what is most repugnant to me in America is not the extreme freedom that reigns there, it is the lack of a guarantee against tyranny. (de Tocqueville (translation Harvey C. Mansfield) 2000)

²²The master no longer says to it: You shall think as I do or you shall die; he says: You are free not to think as I do; your life, your goods, everything remains to you; but from this day on, you are a stranger among us ...You shall remain among men, but you shall lose your rights of humanity. (de Tocqueville (translation Harvey C. Mansfield) 2000)

absoluut vorst kon slechts dreigen met geweld; terwijl de “maître” in het tweede deel van de zin – de meerderheid in een democratie – dreigt met uitsluiting, een veel ergere straf, waarmee het individu ook zijn menselijkheid verliest. Tocqueville vreest dan ook dat de democratische despotie ernstiger vormen aan zal nemen dan haar aristokratische tegenhanger. Wanneer we de politieke ontwikkelingen van de twintigste eeuw in ogenschouw nemen, denk ik dat deze vrees niet ongegrond is geweest. De regimes van nazi-Duitsland, de DDR en de Sovjetunie waren met al hun misdaden vele malen vreselijker en tirannieker dan de heerschappij van de Bourbons²³. De omgang en vervolging van andersdenkenden – vijanden van de natie, het volk et cetera – onder deze totalitaire regimes doet denken aan de vrees die Tocqueville op dit gebied had.

De tirannie van de meerderheid heeft echter gevolgen voor de gehele bevolking. De mogelijkheid of dreiging alleen al leidt ertoe dat men zich gemakkelijk conformeert aan een meerderheidsstandpunt. Die dreiging zorgt ervoor dat men zich wel twee keer bedenkt voor men zich tegen de meerderheid keert. Dit heeft een zekere verarming tot gevolg, wat weer bijdraagt aan een verdere uniformisering van de mensen, die door een veel gelijkjer welvaarts- en opleidingsniveau al genegen waren hetzelfde of vergelijkbaar te denken – en veel minder zaken op basis van autoriteit van iemand aan te nemen. Het trof Tocqueville dan ook dat ondanks de veel grotere vrijheid in het algemeen, de vrijheid van het spreken in de Verenigde Staten in de praktijk kleiner was dan in Europa.

Mild despotisme Hoewel bovengenoemde daadwerkelijke tirannie – of de dreiging daarvan – de duidelijkste bedreiging van de vrijheid vormt in een democratie, is het niet de enige vorm van bedreiging en ook niet degene welke Tocqueville het meest vreesde. Tegen het einde van *De la démocratie en Amérique* beschrijft Tocqueville welke vorm van despotie democratische volkeren zouden moeten vrezen:

“... je vois une foute innombrable d’hommes semblables et égaux qui tournent sans repos sur eux-mêmes pour se procurer de petits et vulgaires plaisirs ... Chacun d’eux, retiré à la destinée de tous les autres ... Au-dessus de ceux-là s’élève un pouvoir immense et tutélaire, qui se charge seul d’assurer leur jouissance et de veiller sut leur sort. il est absolu, détaillé, régulier, prévoyant et doux. Il ressemblerait à la puissance paternelle si, comme elle, il avait pour objet de préparer les hommes à l’âge viril; mais il ne cherche, au contraire, qu’à les fixer irrévocablement dans l’enfance ...”²⁴ (vol. II, 4, vi) (de Tocqueville 1840).

Een dergelijke ‘despotie’ is geen tirannie in de normale zin des woords: zij onderdrukt niet, straft niet, bedreigt niet, is niet willekeurig. Omdat het handelen van de staat in deze prima facie te verenigen lijkt met de belangen van haar burgers, zullen deze niet zo snel geneigd zijn te protesteren. Daarin schuilt het gevaar, want ook deze vorm van despotie is een bedreiging van de vrijheid.

Tocqueville ziet de mensen in een democratie voortdurend bezig om hun eigen positie te verbeteren, mogelijk gemaakt door de afwezigheid van rangen en standen. Het individualisme dat gepaard gaat met deze gerichtheid op zichzelf, is niet per definitie slecht: zolang burgers het publieke belang voor ogen hebben, zullen zij zich tezamen inzetten voor dit publieke belang vanuit een ‘welbegrepen eigenbelang.’ Hoe meer zij echter zich afsluiten voor hun omgeving in hun eigen dagelijkse bezigheden, hoe meer zij het zicht op het publiek belang verliezen. Dit

C. Mansfield) 2000)

²³Vooraf door de Staatssicherheidsdienst (Stasi) in de DDR zijn dergelijke praktijken geperfectioneerd, zoals iedere bezoeker aan Stasigevangenissen Hohenschönhausen in Berlijn met eigen ogen kan zien. Gevangenen als deze waren erop gericht mensen te ontdoen van hun identiteit, hun menselijkheid. Zij werden maandenlang verstoken van contact met andere arrestanten, een ingenieus systeem zorgde ervoor dat zij zelfs die zelfs niet eens te zien kregen. Men waande zich alleen met hun bewakers, hun enige contact was met de Stasi-officier die hun zaak behandelde en die niet vies was van psychologische marteling.

²⁴... ik zie een ontelbare massa dezelfde en gelijke mensen die voortdurend met zichzelf bezig zijn, zich kleine en platte genoegens verschaffend ... Elk van hen afzonderlijk en afgezonderd, is een vreemdeling voor het lot van alle anderen ... Boven hen verheft zich een immense bevoogdende macht die in haar eentje zorgt voor hun genoegens en waakt over hun lot. Het zou op vaderlijke macht lijken, wanneer haar doel zou zijn mensen voor te bereiden op volwassenheid; integendeel, het probeert hen permanent in de kindertijd te houden. (vertalingen RSW)

noemt hij individualisering en hoe meer burgers individualiseren, hoe meer zij zich afsluiten van de publieke ruimte. De overheid zal in dat geval de publieke ruimte claimen, die daarmee verder centraliseert en wat meer bureaucratie met zich meebrengt. Dat versterkt op haar beurt het individualisme weer en dit leidt tot een vicieuze cirkel van steeds meer centralisatie en bureaucratie. Deze wisselwerking tussen individualisme en centralisatie noemt hij mild despotisme: mild omdat het niet dreigt en martelt, maar helpt en stuurt.

Centralisatie en individualisering zijn typisch democratisch verschijnselen; de feodale en hiërarchische structuren in een aristocratie maken deze onnuttig en nagenoeg onmogelijk. Voordat we alle vormen van centralisatie afschrijven, is het van belang een onderscheid te maken tussen twee vormen van centralisatie: centralisatie van regering en centralisatie van bestuur. Tocqueville noemt deze “centralisation gouvernementale” en “centralisation administrative.” Met “centralisation gouvernementale” bedoelt hij centralisatie van zaken die het hele land aangaan, zoals algemene wetten en de omgang met het buitenland. Met “centralisation administrative” bedoelt hij centralisatie van bepaalde belangen die specifiek zijn voor een deel van het land (vol. I, 1, v) (de Tocqueville 1840). Het eerste noemt hij een goede zaak, omdat een modern land niet goed kan functioneren zonder algemene wetten en een gemeenschappelijk buitenlands beleid. Wanneer het centrale gezag zich echter gaat bemoeien met plaatselijke belangen, is dit een inbreuk op de vrijheid van burgers om zich lokaal zelf te organiseren.²⁵ Het is deze laatste vorm van centralisatie die Tocqueville afwijst – hoewel het bijvoorbeeld in tijden van oorlog (tijdelijk!) noodzakelijk kan zijn.

Voor Tocqueville is vrijheid cruciaal. De nadelen van het democratisch bestel zoekt hij daarom vooral in bedreigingen van de vrijheid: de tirannie van de meerderheid, die wortelt in de almacht van de publieke opinie, die doorgaans wispelturig is, en het mild despotisme, dat het gevolg is van centralisatie en individualisering veroorzaakt door het veronachtzamen van het algemeen belang en een sterke focus op het eigen gewin en de verbetering van de eigen toestand. Laten we daarnaast niet vergeten dat de democratie ook voordelen heeft ten opzichte van de aristocratie: universele vrijheid, algemeen geldend recht, een verbetering situatie van slechtsten en een grotere economische groei doordat het lonend wordt om productiever te zijn.

Een staat die vrijheid in stand wil houden, dan wel bevorderen, moet volgens Tocqueville voorzien zijn van instituties die de tirannie van de meerderheid temperen en centralisatie beperken. Of het nu een absoluut despoot is die het land zijn wil oplegt, of een meerderheid die een minderheid haar wil oplegt, in beide gevallen is er weinig vrijheid mogelijk en het is dus maar de vraag welke situatie te prefereren valt: het is gebeten worden door de hond of door de kat en in beide gevallen doet het pijn. In de aristokratische samenlevingen vormde de onafhankelijke en machtige adel (de secundaire machten) een tegenwicht voor de macht van de vorst. Echter, een democratische samenleving moet deze vorm van bescherming noodzakelijkerwijs ontberen. De vraag is dan ook hoe het in een democratische samenleving mogelijk is vrijheid te behouden.

Hoe deze bedreigingen van de vrijheid te matigen

Een democratie lijdt aan bepaalde gebreken die de aristocratie vreemd zijn en vice versa. In zekere zin zijn beide systemen complementair: zij vertegenwoordigen tezamen alle voordelen en alle nadelen, maar delen deze niet. Het gunstig combineren van deze twee systemen lijkt dan ook de oplossing – zoals de antieke denkers in politieke zin probeerden – maar dat is volgens Tocqueville nu juist onmogelijk: zij zijn onverenigbaar. Toch is dit wel de hoek waar we volgens hem de oplossingen moeten zoeken. Zo zag hij bijvoorbeeld dat de ‘aristokratische republiek Het Verenigd Koninkrijk’ zich had weten te moderniseren en vrijheid had weten te waarborgen door bepaalde ‘demokratische elementen’ te importeren in zijn sociaal bestel: gelijkheid voor de wet, gelijke grondslag voor belasting, vrije pers en een open debat (1, iv) (de Tocqueville 1856).

Andersom kunnen we volgens Tocqueville op zoek gaan naar democratische tegenhangers van de elementen die in een aristocratie vrijheid waarborgen. Bepaalde aristokratische elementen in

²⁵Voor de uitwassen en absurde proporties hiervan in gecentraliseerd Frankrijk, zie *L’ancien régime et la révolution* noot 18 (van Tocqueville zelf) voor een beschrijving van het proces dat doorlopen moest worden om een door storm beschadigd lokaal kerkje te repareren.

een democratische samenleving zouden een barrière kunnen opwerpen tegen de bedreiging van vrijheden door de overheid of door de massa. Deze specifieke problemen zijn de almacht van de publieke opinie – en daarmee de dreiging van een tirannie van de meerderheid – en de spiraal van centralisatie en individualisering. In een aristocratie zijn het de adel en instituten als de kerk die zorgen voor een versnippering van macht en bevoegdheden en een tegenwicht bieden zowel tegen het volk als tegen het centrale gezag. We zijn kortom op zoek naar een manier om macht minder afhankelijk te maken van de publieke opinie, om de verkeerde vorm van overheidscentralisatie tegen te gaan en minderheden te beschermen tegen de almacht van de meerderheid. Binnen een democratie zijn hiervoor verschillende mogelijkheden: I) indirecte verkiezingen; door indirecte verkiezingen zijn vertegenwoordigers niet meer direct verantwoording verschuldigd aan de kiezer, waardoor zij meer bewegingsvrijheid hebben om zich aan de waan van de dag te onttrekken, II) een onafhankelijke rechtspraak die de beslissingen van wetgevende en uitvoerende organen aan wetten kan toetsen ('judicial review') en hiermee willekeur tegengaat en stabiliteit nastreeft en III) vrije verenigingen van burgers die belangen bundelen (Wilson 1942).

Een manier om het bestuur minder afhankelijk te maken van de publieke opinie en de waan van de dag, is om de verkiezingen getrapd te laten verlopen. Dat wil zeggen dat de bevolking een lichaam kiest die vervolgens het vertegenwoordigende orgaan kiest. Het staat allerm minst vast dat algemeen kiesrecht zorgt voor de selectie van de best gekwalificeerde mensen op de juiste posities, zoals we hebben gezien (*De keuzes van een democratisch volk*). Tocqueville beschrijft zijn verbazing bij zijn bezoek aan het Huis van afgevaardigden – “volkse bende” – en, twee stappen verder, de Senaat. In de Senaat treft hij “éloquentes avocats, des généraux distingués, d’habiles magistrats, ou des hommes d’État connus:” de elite van de natie (de Tocqueville 1840) (vol II, 1, v). Beide kamers zijn het product van algemeen kiesrecht en Tocqueville ziet maar één verschil: de Senaat is het product van getrapte verkiezingen en het Huis van directe verkiezingen. Hij constateert dat door de verkiezing van de senatoren door kiescolleges, deze laatste de volkswil ‘omkleedt’ tot “de formes plus nobles et plus belles.”²⁶ Een dieperliggende oorzaak van dit verschil wordt door Tocqueville niet gegeven. Het verschil is ook opmerkelijk: wanneer het volk een vertegenwoordiging kiest, is het niet gezegd dat deze verstandiger en deugdzamer zijn dan het gemiddelde van de bevolking. Wanneer deze nu op haar beurt een vertegenwoordiging kiest, is dit wel het geval: de senatoren zijn volgens Tocqueville een toonbeeld van beschaving.

Wel kunnen we concluderen dat door indirecte verkiezingen vertegenwoordigers minder gebonden zijn aan de dagelijkse publieke opinie dan een lichaam dat direct verantwoordelijkheid verschuldigd is aan de bevolking. In dit laatste geval is het als politicus veel lastiger om daar weerstand aan te bieden. Dit verschil zien we in Nederland tussen de Tweede Kamer en de Eerste Kamer. Waar in eerstgenoemde de voorpagina van de Telegraaf of het item van NOVA van de vorige avond nogal eens aanleiding is voor een stortvloed aan Kamervragen, is het beeld van de Eerste Kamer toch vooral die van wat bedaarde heren en dames op leeftijd die buiten het directe politieke strijdgewoel nog even goed naar de implicaties en inpasbaarheid van nieuwe wetten kijken. Tegenstanders kunnen erop wijzen, dat als gevolg van de behandeling door de Eerste Kamer het langer duurt voor een wet in werking treedt. Volgens mij kan het de kwaliteit van wetgeving niet ten kwade komen als deze door mensen met verstand van zaken, ervaring en een zekere mate van onafhankelijkheid nog even onder de loep wordt genomen. Dit is een afweging tussen snelheid en zorgvuldigheid en daarbij ben ik genegen voor het laatste te kiezen²⁷.

Ten tweede ziet Tocqueville een grote rol weggelegd voor de klasse van juristen. Zij hebben vanuit hun studie de gewoonten gekregen van orde, een zekere voorliefde om zaken op een formele wijze aan te pakken en een instinctieve voorkeur voor logische argumentaties (vol. I, 2, viii) (de Tocqueville 1840). Hoewel een rechter volks is van geboorte en belangen, maken bovengenoemde zaken hem aristokratisch van gewoonte en smaak. De rechter neemt aldus een

²⁶Dit doet denken aan Madisons onderscheid tussen democratie – direct volksbestuur – en republiek, waarin het volk bestuurt via een vertegenwoordiging die hun opvattingen “refine and enlarge” (Madison 1787). Een dergelijke vertegenwoordiging reduceert het risico op het ontstaan van een ‘majority faction’ die de belangen van minderheden met voeten treedt. Het spreekt voor zich dat Madison zich voorstander verklaarde van een republiek en niet van een democratie. Tocqueville was skeptisch over het temperende effect van volksvertegenwoordiging.

²⁷Tocqueville haalt Hamilton, Madison en Jefferson aan die alle aangeven dat de haast van wetgeving en vluchtigheid van wetten grote gebreken zijn van hun staatsinrichting (vol. I, 2, v) (de Tocqueville 1840)

tussenpositie in. Deze eigenschappen maken hen volgens Tocqueville een natuurlijke tegenstander van de revolutionaire geest en de blinde passies van de democratie. Daarnaast vormen juristen als van nature een klasse van hoogopgeleiden en worden hierdoor hun krachten als het ware gebundeld. Een democratisch volk accepteert de rechterlijke macht omdat het gelooft dat zij in zijn belang opereert; zij beschermt het immers ook tegen de willekeur van de uitvoerende macht. Een rechter dient dan wel het volk, maar zijn onafhankelijkheid is van het grootste belang. Het benoemen van rechters voor het leven ligt dan ook voor de hand. Acceptatie van de positie van de rechter hangt sterk samen met deze onafhankelijkheid: het is buitengewoon slecht voor de geloofwaardigheid op het moment dat er sterke vermoedens zijn dat over de één niet op basis van dezelfde criteria wordt geoordeeld als de ander, of dat er andere belangen of overwegingen een rol spelen in het proces dan strikt juridische. Rechtszaken dienen formeel en ordelijk te verlopen en hun uitkomst besloten op basis van logische argumenten, niet de wil – of: willekeur – van de bevolking²⁸. Voorstellen om gerechtelijke uitspraken ondergeschikt te maken aan publieke opinie of om de onafhankelijke positie van rechters ter discussie te stellen, zoals de afgelopen jaren is gedaan, lijken mij buitengewoon onverstandig. De rechter ontleent zijn macht aan het volk en het zou verstandig zijn als hij in zijn oordeel met bepaalde breed ervaren gevoelens in de samenleving en bepaalde maatschappelijke tendensen rekening houdt, maar de basis van zijn oordeel moeten heldere logische en juridische overwegingen zijn.

Tot slot kunnen zogenoemde vrije verenigingen de macht beperken (de Tocqueville 1840, Wilson 1942). In een democratie, waarin een ieder gelijk is aan zijn buurman, is niemand op zichzelf sterk genoeg om ofwel aan de centrale overheid, ofwel aan de massa weerstand te bieden. Onder het mom ‘samen staan we sterk’ kunnen burgers met een bepaald belang zich organiseren; zij slaan vanuit een ‘welbegrepen eigenbelang’ de handen inéén en richten een politieke associatie op, of sluiten zich bij een bestaande aan. Deze verenigingen staan veel sterker dan de individuele burger. Immers, honderd burgers samen staan sterker dan honderd burgers los van elkaar: hun gebundelde kwaliteiten, middelen en focus stellen hen beter in staat de publieke opinie te beïnvloeden. In een democratie moet men vrij zijn zich aan te sluiten bij de vereniging van zijn eigen keus en deze te verlaten indien hij dit verkiest, in tegenstelling tot het lidmaatschap van de vroegere aristokratische corporaties, waarvoor men niet gekozen had en die men niet kon verlaten; geboorte bepaalde dit alles. Wel zijn er overeenkomsten: in een aristocratie zijn het de lokale edelen en corporaties die de macht van het centrale gezag beperken, in een democratie kan dat door vrije verenigingen gedaan worden. Tegenwoordig zijn dit soort van verenigingen politieke partijen, belangenorganisaties en vakbonden. Deze bundelen de krachten van hun leden en uit hun midden kiezen zij leiders en vertegenwoordigers op basis van individuele kwaliteiten. Dit is in het belang van de leden, zij willen immers dat hun belang zo goed mogelijk over het voetlicht wordt gebracht en zijn dus gebaat bij de beste leiders. Deze leiders en vertegenwoordigers vormen de elite van de organisatie: zij zijn het gezicht naar buiten, voeren namens de organisatie het woord in het publieke domein en onderhandelen namens hun organisatie met andere partijen. Om ondersteuning en draagvlak voor hun ideeën te creëren in de samenleving, verschijnen er opinieartikelen in dagbladen, pamfletten, posters en ander drukwerk. Tegenwoordig vind een behoorlijk deel van het debat plaats op het internet, waar zich in de afgelopen tien jaar een ware ‘blogosfeer’ gevormd heeft: een ieder die de beschikking heeft over een internetverbinding, heeft de mogelijkheid door middel van een weblog of sociale media zijn mening te uiten en medestanders voor de eigen standpunten te zoeken. Hiermee is het verenigen en mobiliseren van burgers voor gemeenschappelijke belangen vele malen laagdrempeliger en eenvoudiger geworden, waar zij eerst veelal van fysieke samenkomsten en van de media afhankelijk waren. Ik denk dat het geen overdrijving is om te stellen dat het vrije internet voor een revolutie heeft gezorgd in de wijze waarop het publieke debat gevoerd wordt en burgers gemobiliseerd worden – denk bijvoorbeeld aan de rol die een medium als Facebook gespeeld heeft in de volksoptstanden in Iran en Egypte.

²⁸Doorgaans worden deze en andere beginselen geschaard onder de idee van de ‘rechtstaat.’

Samenvatting van het voorafgaande

In de inleiding werd de vraag opgeworpen of er ruimte is voor een elite in een democratie. Voor de beantwoording van deze vraag moesten we ons eerst afvragen wat een democratie is. Een democratie wordt gekenmerkt door een grote mate van gelijkheid, in tegenstelling tot een aristocratie, die een grote mate van ongelijkheid kent en is gebaseerd op hiërarchie. In een democratie heerst grote gelijkheid in alle opzichten: er zijn gelijke politieke rechten en de verschillen in vermogen, opvattingen, opleidingsniveau, gebruiken en gewoonten is marginaal in vergelijking met een aristocratie. Slechts in natuurlijke aanleg en vermogens verschillen de democratische mensen van elkaar. Deze kleine bandbreedte van verschillen heeft een grote uniformiteit tot gevolg. Het betekent ook dat een meerderheid (de helft plus één) een enorm grote macht heeft: de macht van het grootste getal. In alle macht ligt de mogelijkheid tot misbruik besloten en deze ‘tirannie van de meerderheid’ vormt dan ook een bedreiging voor het welzijn en de vrijheid van degenen over wie die macht wordt uitgeoefend. Dit specifiek soort tirannie is ernstiger dan bedreiging met geweld, omdat zij ook een bedreiging vormt voor de vrijheid van het denken en zo leidt tot conformisme en de teloorgang van diversiteit.

‘Nihil est incertior vulgo,’ luidt het oude spreekwoord en het risico is altijd aanwezig dat de waan van de dag de publieke opinie beheerst. Een hierop gebaseerd bestuur betekent grote onzekerheid, wispelturigheid en kan een bedreiging vormen voor minderheden en minderheidsopvattingen. Willen wij vrijheid waarborgen – en dat willen wij, aangezien deugdzaamheid slechts in vrijheid kan bestaan – dan dienen er drempels te worden opgeworpen voor de almacht van de menigte. De politieke macht van de samenleving moet worden begrenst en de rechten van het individu gegarandeerd. We kunnen hierbij een voorbeeld nemen aan de instituties van een aristocratie en proberen bepaalde elementen ervan in een democratie te importeren. Er zijn verschillende manieren waarop dat kan. Allereerst kan men ervoor kiezen om voor bepaalde vertegenwoordigende organen indirecte verkiezingen te houden, wat afstand creëert tussen de kiezers en de vertegenwoordigers. Daarnaast kan een klasse van rechters en juristen een belangrijke rol spelen in het handhaven van orde en rechtsgelijkheid. Tenslotte kunnen burgers zich organiseren in vrije, politieke verenigingen die sterker aan de centrale overheid weerstand kunnen bieden dan een individueel burger dat kan.

Om de democratie te redden en haar niet in despotie te laten ontaarden, zijn er democratische pendanten van de aristokratische secundaire machten en decentralisatie nodig. In de drie genoemde voorbeelden speelt een ‘elite’ een belangrijke rol. Deze elite is anders dan de elite in een aristocratie, de adel: aangezien in een democratie de mensen gelijk zijn, is er niemand permanent boven de rest verheven. In een democratie passen zaken als privileges dan ook niet. Het enige wezenlijke waarin mensen van elkaar verschillen, is natuurlijke aanleg. De elite in een democratie zal daarom op meritokratische gronden gefundeerd moeten zijn; slechts op grond van kwaliteiten en bewezen verdiensten kan men een gelegitimeerd onderscheid maken. Deze elite zal, om haar taak in het bewaken van de democratie zo goed mogelijk te kunnen doen, bepaalde kenmerken bezitten: zij moet deugdzaam en verstandig zijn, over kennis en levenservaring beschikken, zij moet gericht zijn op de lange termijn en het algemeen belang en een zekere afstand bewaren tot de waan van de dag.

Nu de vraag naar wat een democratie is, beantwoord is, is het de vraag wat nu precies verstaan wordt onder een elite.

III Elite: historisch perspectief, definities en hedendaagse ontwikkelingen

historische ontwikkeling: van het riddergoed tot de intellectuelen van nu; hoe de rol van geboorte afneemt en van verstand toeneemt; drie modellen: de Britse open aristocratie, de Franse ‘hommes de lettres’ en de de ‘Geistesaristocratie’ in negentiendeëeuws Pruisen; Nederland: adel en patriciaat, meritokratische democratie; definitie; verschillende soorten elite: sociaal-cultureel, sociaal-economisch, politiek-bestuurlijk; Verzuiling en daarna: de elite heeft een imagoprobleem.

Om iets zinnigs te kunnen zeggen over de rol van een elite, is het noodzakelijk om eerst duidelijk te maken wat dat nu precies betekent, een elite. Deze vraag is niet eenvoudig te beantwoorden. Elites zijn niet op ieder moment hetzelfde geweest: de status en positie van elites is geografisch en historisch bepaald. De opkomst en neergang van elites is een vast onderdeel van de historisch-politieke ontwikkelingen. Willen we de vraag beantwoorden of, en zo ja, welke soort elite bij een democratisch tijdperk past, is het interessant om de vroegere stand van zaken en bijbehorende ontwikkelingen kort uiteen te zetten en zo de verschillende alternatieven op een rijtje te zetten. Aan de hand hiervan zal ik proberen te komen tot een definitie en een analyse van de hedendaagse, Nederlandse elite en haar recente geschiedenis.

Historische ontwikkeling, West-Europa

Ik zal mij beperken tot het schetsen van de grote lijnen van de ontwikkelingen van elites vanaf de Middel-Eeuwen in West-Europa, waar ten tijde van het feodalisme een grote éénvormigheid van politieke instituties bestond. Wanneer deze ontwikkelingen uitéén lopen, zal ik aan de hand van voorbeelden Frankrijk, Groot-Brittannië en Pruisen illustreren welke de rol met name een elite van de geest kan spelen. Daarna zal ik aandacht besteden aan ons eigen land en de positie van elites.

De Middel-Eeuwen

Dat de middeleeuwse elite vooral gevormd werd door de adel, daarover bestaat geen twijfel.²⁹ Waar de middeleeuwse adel haar oorsprong precies vindt, is onderwerp van debat, maar het lijkt vast te staan dat er een continuïteit heeft bestaan tussen Romeinse senatorenadel, Karolingische rijksadel en de hoogmiddeleeuwse feodale adel, zo niet in strikt genealogische zin, dan vooral in grondgedachten en structuur (Janse 2001). De volkeren die na de val van het Romeinse Rijk de naties van Europa vormden, verschilden in vele opzichten van elkaar. Volgens Tocqueville waren zij enkel en alleen in barbarij elkaars gelijken (de Tocqueville 1856). Uit de chaos en rumoer en het grote verlies van beschaving die gepaard ging met de uiteenvallen van het Romeinse Rijk ontstonden uniforme wetten. Zowel in Frankrijk, Engeland als de Duitse landen vond men dezelfde staatsinrichting, dezelfde principes, dezelfde politieke lichamen die uit dezelfde elementen bestonden en dezelfde macht hadden. De Europese landen kenden allemaal een stelsel van leenheren en vazallen, de herendiensten, horigen en gilden.

Krijgsheren uit de donkere Middel-Eeuwen vormden een klasse van lokale machthebbers, later vazallen van een leenheer, met vooral een militaire en bestuurlijke functie. De vroegmiddeleeuwse adel was een sociale groep die werd gekenmerkt door dienst aan de vorst, bestuur en rechtspraak, militair leiderschap en een eigen gedragscode (Janse 2001). Vanwege deze functie en hun oorsprong wordt deze oude adel vaak aangeduid met de term ‘noblesse d’*épée*’ (‘zwaardadel’) of ‘noblesse ancienne’ (Montijn 2012). Toetreding tot de adel geschiedde bij geboorte, hoewel vanaf de hoge Middel-Eeuwen de verheffing in de adelstand in gebruik toenam (Janse 2001). Het riddergoed van de edelman vormde ten tijde van het feodalisme de bruisende spil van het lokale politieke, economische en culturele leven.

²⁹Uiteraard speelden ook de kerk en vooraanstaande burgers in vrije steden een rol, maar de rol van de adel was mijns inziens dominant: ook hoge geestelijke ambten werden door edelen ingevuld en de invloed van burgers was beperkt tot de stad waar zij woonden.

Pas aan het einde van de Middel-Eeuwen vinden er in dit licht interessante, grote verschuivingen plaats. Door bestuurlijke centralisatie verschijnt er een klasse van koninklijke bestuurders, in de adelstand verheven staan zij bekend als de ‘noblesse de robe,’ vanwege hun ambtsgewaad. De Nederlandse aanduiding is ‘briefadel’ (Montijn 2012). Door de opkomst en groeiende economische activiteit van de stedelijke burgerij en de verregaande bestuurlijke centralisatie door de vorsten, verschuift het economisch, politiek en cultureel zwaartepunt van de lokale plattelandsgemeenschappen en adellijke landgoederen naar de steden en hoven van de vorsten. De absolutistisch vorsten voerden verregaande bestuurlijke centralisatie door, vooral ingegeven door een verlangen naar meer belastinginkomsten om dure oorlogen en koloniale avonturen te bekostigen (Cameron 2001). Hierdoor nam de vraag naar hooggekwalificeerde ambtenaren toe. Het merendeel van deze nieuwe ambtenarij was afkomstig uit de stedelijke burgerij, die hiermee naast op economisch vlak, nu ook in politiek-bestuurlijk opzicht concurrenten vormden van de oude adel. Hiermee verliest de adel, die achterblijft op het platteland, een belangrijk deel van hun invloed en macht (de Tocqueville 1856); de nieuwe elites bevinden zich in steeds grotere mate in de steden en aan het hof van de koning (Cameron 2001).

Vanaf de vroegmoderne tijd: Groot-Brittannië, Frankrijk, Pruisen

De macht en invloed van de oude middeleeuwse adel nam door bovengenoemde ontwikkelingen af: geboorte speelde een minder grote rol dan voorheen. Daarnaast werden geldelijk vermogen en geestelijke vermogens belangrijk. De zeventiende en achttiende eeuw zagen de opkomst van een nieuwe, commerciële bovenklasse en wat we zouden kunnen beschouwen als het begin van de moderne intelligentsia (Labrie 1986). Deze financiële elites en elites van de geest speelden een toenemende rol van belang. We zullen zien dat de rol die elites spelen behoorlijk verschillen. Juist op verdienste en intelligentie is in de moderne tijd steeds meer nadruk komen te liggen, vandaar dat ik vooral deze ontwikkeling wil volgen. Ik schets deze aan de hand van de voorbeelden van Groot-Brittannië, Frankrijk en Pruisen.

Groot-Brittannië Door de Magna Carta uit 1215 werd de macht van de Engelse koning beperkt ten gunste van het parlement. Door deze traditie heeft zich daar in de zeventiende eeuw geen absolutisme kunnen ontwikkelen, in tegenstelling tot in andere grote Europese staten. De “Glorious Revolution” van 1688 betekende een overwinning van deze traditie en een besteding van de macht van het parlement (van Caenegem 1995). De open markteconomie zorgde voor een enorme groei van de welvaart en de opkomst van een nieuwe, stedelijke commerciële elite (Glaisyer 2006). Anders dan op het vaste land ontwikkelde zich een open aristocratie: vermogende burgers konden een landgoed bemachtigen en daarmee de titel die hierbij hoorde, onafhankelijk van een eventuele gunst van de koning (Bush 1998). Binnen enkele generaties was een familie aldus geassimileerd.

Tocqueville noemde Engeland een aristokratische republiek (de Tocqueville 1840): een verrassend mengsel van moderne elementen geplaatst in een feodaal ‘theater,’ tegelijk het modernste land ter wereld. In *L’ancien régime et la révolution* duidt Tocqueville dit tweeledige karakter van de Britse constitutie:

En Angleterre, où l’on dirait au premier abord que l’ancienne constitution de l’Europe est encore en vigueur, il en est aussi de même. Si l’on veut oublier les vieux noms et écarter les vieilles formes, on y trouvera dès le XVIIe siècle le système féodal aboli dans sa substance, des classes qui se pénètrent, une noblesse effacée, une aristocratie ouverte, la richesse devenue la puissance, l’égalité devant la loi, l’égalité des charges, la liberté de la presse, la publicité des débats; tous principes nouveaux que la société du moyen âge ignorait. Or ce sont précisément ces choses nouvelles qui, introduites peu à peu et avec art dans ce vieux corps, l’ont ranimé, sans risquer de le dissoudre, et l’ont rempli d’une fraîche vigueur en lui laissant des formes antiques. L’Angleterre du XVIIe siècle est déjà une nation toute moderne, qui a seulement préservé dans son sein et comme embaumé quelques débris du moyen âge ³⁰ (1, iv) (de Tocqueville

³⁰In England, where one would have initially said that the ancient constitution of Europe was still in vigor,

In deze passage dient Tocqueville zowel Edmund Burke – wiens *Reflections on the revolution in France* geldt als een standaardcommentaar op de Franse Revolutie – als de Franse restauratieliberale van na 1815 van replek. Burke, die de Franse Revolutie verfoeide, riep de ontevreden Fransen op terug te gaan naar de ‘old common law of Europe.’³¹ Tocqueville begrijpt dat dit een illusie is, de ‘old common law of Europe’ is overal aan verval onderhevig, bestaat grotendeels niet meer. Zelfs in Burkes geliefde Engeland bestond de oude feodale orde alleen formeel, juist omdat deze gemoderniseerd was en stapje-voor-stapje aangepast aan de nieuwe tijd. De Franse restauratieliberale, die in navolging van Montesquieu's *De l'esprit de lois* juist de Engelse constitutie als voorbeeld aanhielden voor Frankrijk, zagen de Franse Revolutie als een anomalie van de geschiedenis, Frankrijk was van de juiste weg geraakt en moest bijgestuurd worden in de richting van het Engelse voorbeeld. Tocqueville toont nu juist aan dat deze weg afgesneden is; het is juist Engeland, dat door zijn geleidelijke evolutie van feodale samenleving tot moderne natie is geworden, dat de anomalie is. Andere landen kunnen deze weg niet meer volgen. Al vanaf de zeventiende eeuw was de Britse adel langzaam omgevormd tot een echte, open aristocratie, een elite die open staat voor een ieder met voldoende capaciteiten en middelen – in tegenstelling tot de Franse adel, een *kaste* waartoe de toegang slechts door geboorte verkregen werd.

In Groot-Brittannië bestond dus een nieuwe maatschappelijke bovenklasse, een mengeling tussen oude adel en nieuw ‘gearriveerden.’ De nadruk kwam minder te liggen op geboorte, maar meer op verdiensten – vooral in de vorm van vermogen. In plaats van een gesloten kaste was adelstand geworden tot een bereikbaar en een nastrevenswaardig ideaal voor de klassen eronder. Door politieke vrijheid konden nieuwe ideeën vrijelijk in omloop worden gebracht en het parlement bood een platform om politieke zaken te bediscussiëren. Door de mogelijkheid ideeën in de praktijk te brengen, kunnen zij worden bijgeschaafd, gematigd: worden aangepast aan de praktijk. De Britse aristocratie nam volledig deel aan het publieke leven; een duidelijke scheiding tussen een klasse van machthebbers en die van een intellectuele bovenklasse was er nauwelijks. Beide maakten deel uit van één algemene maatschappelijke bovenlaag. De samenstelling is sinds de Middel-Eeuwen veranderd, maar het instituut is van buitenaf hetzelfde gebleven, dat is wat Tocqueville in bovenstaand citaat bedoelt.

it was the same. If we forget the old names and disregard the old forms, we find, from the seventeenth on, the substantial abolition of the feudal system, the mixing of classes, a displaced nobility, and an open aristocracy. Wealth has become power, there is equality before the law, equal taxation, a free press, open debate; all these are new principles of which medieval society was ignorant. But these new things are exactly what, gradually and skillfully introduced into the old feudal order, reanimated it, without risking its dissolution, and filled it with fresh strength while leaving the ancient forms intact. Seventeenth-century England was already a completely modern nation which had merely preserved within itself, as if embalmed, a few medieval relics. (de Tocqueville (translation Alan S. Kahan) 1998)

³¹ “... Had you made it to be understood, that in the delusion of this amiable error you had gone further than your wise ancestors; that you were resolved to resume your ancient privileges, whilst you preserved the spirit of your ancient and your recent loyalty and honour; or if, diffident of yourselves, and not clearly discerning the almost obliterated constitution of your ancestors, you had looked to your neighbours in this land, who had kept alive the ancient principles and models of the *old common law of Europe* meliorated and adapted to its present state-by following wise examples you would have given new examples of wisdom to the world. You would have rendered the cause of liberty venerable in the eyes of every worthy mind in every nation. You would have shamed despotism from the earth, by showing that freedom was not only reconcilable, but, as when well disciplined it is, auxiliary to law. You would have an unoppressive but a productive revenue. You would have had a flourishing commerce to feed it. You would have had a free constitution; a potent monarchy; a disciplined army; a reformed and venerated clergy; a mitigated but spirited nobility, to lead your virtue, not to overlay it; you would have had a liberal order of commons, to emulate and to recruit that nobility; you would have had a protected, satisfied, laborious, and obedient people, taught to seek and to recognise the happiness that is to be found by virtue in all conditions; in which consists the true moral equality of mankind, and not in that monstrous fiction, which, by inspiring false ideas and vain expectations into men destined to travel in the obscure walk of laborious life, serves only to aggravate and embitter that real inequality, which it never can remove; ...” (Burke 1790). Burke refereert hier naar de oude constitutionele orde in Europa; de feodale orde die in alle westeuropese landen zelfde instituties voortbracht. Zie ook hoofdstuk IV van *L'ancien régime et la révolution*, getiteld: ‘Comment presque toute l'Europe avait eu précisément les mêmes institutions et comment ces institutions tombaient en ruine partout.’ (de Tocqueville 1856) In tegenstelling tot Tocqueville geloofde Burke dat die oude constitutie in Engeland nog bestond; in plaats van de wilde revolutie hadden de Fransen in zijn ogen beter de oude constitutie stap-voor-stap aan kunnen passen.

Frankrijk In Frankrijk was dat een heel ander verhaal. De macht van de adel was ten tijde van het absolutisme geslonken en zij was zagezegd verworven tot een kaste: een groep waartoe alleen geboorte toegang kon verschaffen. De adel en burgerij namen nog nauwelijks deel aan het landsbestuur: het land werd in steeds grotere mate centraal vanuit Parijs geleid door de koning en zijn ambtenaren. Er was geen politieke vrijheid, maar er mocht veel worden gezegd en geschreven (3, i) (de Tocqueville 1856). Dit regime zorgde voor de bloeiende literaire en filosofische cultuur van de Parijse salons.

Tocqueville zag in het denken en de positie van deze ‘hommes de lettres’ – wij zouden zeggen: intellectuelen – uit het achttiendeëeuwse Frankrijk een belangrijke oorzaak van de revolutie. In tegenstelling tot in Engeland, waar gestudeerden betrokken waren bij de politiek, waren de Franse intellectuelen nooit verder verwijderd geweest van politiek, hoewel zij in hun salons met niets anders bezig leken. Zij legden een obsessieve voorkeur voor algemene ideeën aan de dag, een minachting voor feiten en traditie en hun verwachtingen werden niet getemperd door enige ervaring, door de afwezigheid van politieke vrijheid ten tijde van het ancien régime (3, i) (de Tocqueville 1856). Zij ontwierpen een samenleving op puur rationele gronden en naar deze blauwdruk zou het origineel gevormd moeten worden.

De positie van de Franse denkers was totaal anders dan de Britse, zij stond volledig buiten het landsbestuur, wat hen er niet van weerhield zich in hun salons en studeerkamers veelvuldig met politiek bezig te houden. Hun ideeën konden niet worden getoetst aan de praktijk en aldus worden gematigd, maar radicaliseerden en wonnen aan populariteit. Hun ideeën kwamen almaar verder van de politieke realiteit af te staan: een recept voor politieke instabiliteit, zoals we hebben gezien met de Franse Revolutie.

Pruisen In Pruisen was er door de armoede van de gebieden en het heersende erfrecht onder de edelen nooit een echte adelstand ontstaan zoals in veel andere landen. De gedeelde erfopvolging maakte een grote opéénstapeling van bezit en macht nagenoeg onmogelijk. Er was dan ook geen machtige adelstand die weerstand bood aan het centraal gezag, wat de overgang naar een absolute monarchie vergemakkelijkte. De landedelen, *Junkers*, hadden vanwege hun armoede andere bronnen van inkomsten nodig en waren dan ook gretig de kansen die het Pruisisch staatsapparaat hen bood aan te grijpen; de meesten namen dienst in het leger, anderen in het bestuur (Cameron 2001). De koning en de regering streefden ernaar het landsbestuur efficiënter te maken. Deze professionalisering van het ambtenarenapparaat – en de afname van geestelijken in het landsbestuur – verhoogde de behoefte aan hoogopgeleide ambtenaren (Cameron 2001). Naast geboortestand werden ook expliciet de persoonlijke capaciteiten van een kandidaat als selectie criterium gehanteerd (Labrie 1986).

Deze ambtenaren vormden zo een nieuwe klasse; een groep van hoogopgeleide edelen en leden van de hoogburgerij: de “Geistesaristokratie.” Wat hen verbond was hun opleidingsniveau en hun streven het algemeen welzijn te dienen. Hoewel opleidingsniveau het belangrijkste toelatingscriterium was, wekt het geen verbazing dat zij vooral welgestelden onder haar leden telde: mensen die zich de kosten en de tijd van een universitaire studie konden veroorloven. Deze ‘Geistesaristokrat’ lijkt op wat wij tegenwoordig een intellectueel zouden noemen, maar ‘Intellectueller’ gold als een scheldwoord, zowel door conservatieven als door (nationaal-)socialisten als communisten. Een intellectueel was immers partijdig, een ideoloog die een (deel)belang dient, en de ‘Geistesaristokrat’ onderscheidde zich van hem door een grote mate van politieke onafhankelijkheid – althans, in de optiek van de ‘Geistesaristokrat’ zelf (Labrie 1986).

Teleurgesteld over de restauratieve politieke ontwikkelingen van het begin van de negentiende eeuw richtten de leden van deze klasse zich in toenemende mate op hun eigen ontwikkeling, de letteren en de wetenschap. Als gevolg daarvan stelde deze klasse van hogere ambtenaren, professoren en kunstenaars zich politiek onafhankelijk en afzijdig op (Labrie 1986).

Het tot stand brengen van een nieuwe klasse op basis van geestelijke capaciteiten en mate van algemene ontwikkeling was in feite een poging om een idee van aristokratie nieuwe legitimiteit te verschaffen. Legitimiteit die het behoefte, aangezien adel en standenmaatschappij, gebaseerd op conventie, traditie en ‘goddelijke orde,’ zeker na de Franse en Amerikaanse revoluties niet meer zomaar als gegeven werden aangenomen. Het concept van een ‘Geistesaristokratie’ voorzag

hierin: anders dan de nazaten van een voormalige krijgsheer of vleiers van een vorst hadden zij immers een status die niet stelde op conventie, maar op eigen verdiensten. Zij namen nadrukkelijk geen afscheid van de hiërarchische, aristokratische standenmaatschappij, maar voegden er wel een meritokratische component aan toe.

Zowel Groot-Brittannië als in Frankrijk en Pruisen zagen de opkomst van een hoogopgeleide klasse, maar in verschillende verschijningsvormen. In Groot-Brittannië werden deze nieuwe 'aristokraten' geïncorporeerd in de bestaande aristocratie. In Frankrijk manifesteerde een nieuwe klasse van intellectuelen zich die buiten de politiek stond en zich er desalniettemin voortdurend mee bezig hield. In Pruisen vormde zich een onafhankelijke, min of meer afzijdige klasse van hoger opgeleiden die zich vooral richtte op letteren en wetenschap.

Aan de hand hiervan kunnen we verschillende posities definiëren in de rol van een intellectuele klasse. Wanneer er politieke vrijheid is, kan zij zich ook op politiek vlak manifesteren, zij kan ideeën aandragen en deze in de praktijk brengen. Er is sprake van een open aristocratie, waartoe men op basis van verdienste kan toetreden. Dit noem ik het Britse model. Wanneer er geen politieke vrijheid is, kan men twee houdingen aannemen. Ofwel men houdt zich politiek zo veel mogelijk afzijdig (het Pruisische model, de 'Geistesaristocratie') of men houdt zich voortdurend bezig met politiek vanuit een overtuiging dat men het beter weet: men wordt ideoloog. Deze positie noem ik voor het gemak even het Franse model.

In principe zou men er ook in geval van politieke vrijheid voor kunnen kiezen om zich sterk politiek uit te laten zonder er politiek gevolg aan te willen geven. Het is een houding die wat snobistisch aandoet. Men vindt zich te verheven voor dergelijk platte zaken als de politieke werkelijkheid. Men presenteert zich op deze manier moedwillig en nadrukkelijk als 'beste stuurman.' Dat lijkt mij geen bijzonder sterke positie. Wanneer men een duidelijke, politieke mening is toegedaan, wat zou men er dan van weerhouden om deze in de praktijk te brengen? Wellicht is men toch niet zo overtuigd van het eigen gelijk of de haalbaarheid ervan.

Van de hierboven geschetste posities denk ik dat de Franse verreweg de slechtste is. Uiteraard is het gebrek aan politieke vrijheid hier mede schuldig aan – Tocqueville ziet hierin de voornaamste bron van alle kwaden die zouden leiden tot de Revolutie (3, i) (de Tocqueville 1856) – maar men had er ook voor kunnen kiezen om zich in politiek opzicht terughoudend en afzijdig op te stellen. Het uiteenlopen van de ideeën van de klasse van schrijvers, wetenschappers en filosofen en de bestuurlijke werkelijkheid is een risico voor de politieke stabiliteit. In dat geval is een afzijdigheid van deze elite in politieke zaken te verkiezen – zoals in Pruisen. Of er nu sprake is van een aristokratische samenleving of een democratische samenleving, de beste situatie lijkt mij die van een open en algemene bovenklasse, geënt op meritokratische principes, die zich niet afzondert maar deelneemt aan het publieke leven. Ik denk dat dit bijdraagt aan stabiliteit: nieuwe ideeën kunnen worden bediscussieerd, bijgeschaafd en eventueel uitgevoerd. Hiermee wordt een mogelijke revolutionaire voedingsbodem weggenomen.

De Nederlanden

Na deze posities uiteen te hebben gezet, lijkt het mij goed de blik te richten op ons eigen land. In tegenstelling tot de bovengenoemde landen pas betrekkelijk kort een koninkrijk (1815) en dan nog één met betrekkelijk sterke republikeinse tendensen (Fasseur 2011). Het absolutisme heeft in de noordelijke Nederlanden nooit voet aan de grond gekregen en de heersende cultuur was al vanaf de zestiende eeuw sterk burgerlijk-stedelijk (Kennedy 1995, von der Dunk 1975). Hoe verhouden deze historische zaken zich tot de rol van de elite?

Na het Plakkaat van Verlatinghe van 1581 was koning Filips II afgezworen en werden de Staten-Generaal soeverein; de noordelijke Nederlanden werden een republiek. Wat er na alle oorlogen over was van de oude adel – hoge bomen vangen veel wind – was een vreemde eend in de bijt: zij waren edelen in een republiek, terwijl de gangbare opvatting toch was dat een monarch de bron van adel is: adel en monarchie horen bij elkaar. De adel werd echter niet afgeschaft, maar groeide evenmin: de Staten-Generaal achtten zich niet bevoegd noch tot afschaffen noch tot verheffing. Dat wil echter niet zeggen dat haar rol was uitgespeeld: zij speelde nog altijd een belangrijke rol in het landsbestuur. Wel kreeg men steeds meer 'concurrentie' van kooplieden

en regenten: deze ‘patriciërs’ kregen steeds meer ‘aristokratische’ trekjes. Zo namen zij naar voorbeeld van de adel lange familienamen aan, verworven buitenverblijven, droegen familiewapens en namen langzaam maar zeker de levensstijl van de adel over. Gaandeweg voelden zij zich net zo ver verheven boven de gewone burgerij (Montijn 2012). Deze klasse van geprivilegieerde burgers en haar omvang is uniek voor Nederland: in andere westeuropese landen zouden deze families al in de adelstand zijn verheven. Beide groepen worden samen wel eens aangeduid met ‘notabelenelite.’

De grondwet van 1848 betekende officieel het einde van de standensamenleving. Adeldom verleende geen bijzondere privileges of taken in ’s lands bestuur meer, anders dan het recht zich met zijn adellijke titel of predicaat te tooien in het openbaar en in officiële documenten.³² Een ieder die een bepaald bedrag betaalde aan belastingen, mocht stemmen voor de afvaardiging in de Tweede Kamer, of hij nu zoon van een landloper of prostituée was, of een stamboom had die terugging tot 1200. Ondanks het verlies van privileges bleven adel en patriciaat buitengewoon invloedrijk. Rond 1900 bestond een buitenproportioneel groot deel van de Tweede Kamerleden uit edelen en van de zesentwintig premiers tussen 1848 en 1940 waren er tien van adel (Montijn 2012). Na de Tweede Wereldoorlog brak een moeilijke tijd aan. Na de oorlog begon dan ook ‘het grote wegkruipen’ (Scholten 2011, Montijn 2012): standsverschil was iets ouderwets. Edelen deden hun best hun afkomst te versluieren en trokken zich terug uit het openbare leven, zoals politieke en bestuurlijke functies.

In feite is de Nederlandse aristocratie sinds het ontstaan van de republiek meritokratischer geworden. De patriciërs, gewone burgers die door commerciële of intellectuele verdienste deel uit gingen maken van de maatschappelijke bovenlaag, zijn daarvan een duidelijk voorbeeld. Dat de adel een grote rol bleef spelen heeft te maken met door de eeuwen heen opgebouwde vermogen, kennis en ervaring. Zij behoorden tot de maatschappelijke bovenlaag niet omdat zij uit een adellijke familie stamden, maar omdat zij voldeden aan de criteria: een goede opleiding, eigen middelen. Hun titel of predicaat en eventuele lange familiehistorie is in deze dan ook het enige wezenlijke verschil tussen adel en patriciaat.

Men zou kunnen zeggen dat de situatie in Nederland een democratische variant van het Britse model betreft: een open elite op meritokratische gronden waarbij verheffing in de adelstand geen rol speelt. De geschiedenis en de aard van de Republiek zijn bij de ontwikkeling van deze situatie leidend geweest: het primaat van de stedelijk-burgerlijke cultuur en het ontbreken van een sterke, feodaal-agrarische traditie (von der Dunk 1975) en daarnaast de afwezigheid van een monarch die adeldom verleent.

Gezegd kan worden dat algemene verschijnselen die doorgaans geassocieerd worden met de moderne tijd, zoals een verzwakking van de positie van de adel en het instituut van de kerk ten koste van de burgerij, arbeidsdeling en specialisatie, professionalisering van het bestuur, een hoger algemeen opleidingsniveau, toegenomen welvaart van de middenklasse, alle van invloed zijn op samenstelling van de elite. De commerciële en intellectuele verdiensten van de burgerij nemen sterk toe relatief ten opzichte van die van adel en geestelijkheid. Door de professionalisering van het landsbestuur neemt ook hun opleidingsniveau en macht toe. De (hoog)burgerij nestelt zich hiermee naast de oude ‘elites’ van adel en kerk in de maatschappelijke bovenlaag. Specialisatie en arbeidsdeling heeft ook een gevolg voor deze bovenlaag: het is niet meer vanzelfsprekend voor leden ervan om zich op alle terreinen sterk te ontwikkelen, specialisatie strekt zich uit ofwel in politiek/bestuurlijke zin, in commerciële/economische zin of in culturele/intellectuele zin (bijvoorbeeld wetenschap en letteren). Waar de feodale adel in de Middel-Eeuwen nog in zowel economisch, cultureel, als bestuurlijk opzicht gerekend mag worden tot de elite, is dit in de vroegmoderne tijd in steeds mindere mate het geval; verschillende soorten elite vallen niet meer samen in eenzelfde, vaststaande klasse. Wanneer we het hebben over elite is het dus belangrijk ons te beseffen over wat voor *soort* elite we het hebben.

³²Enkele jaren geleden startte baron Van Isselmude uit Bennekom een zaak tegen de Staat, omdat er geen ‘baron’ op zijn rijbewijs stond, iets waarop hij op basis van de Wet op het adeldom recht heeft.

Definities

Aan de hand van bovenstaande proberen we te komen tot een definitie van elite. Zoeken we ‘elite’ op in het woordenboek van Van Dale, dan vinden we ‘uitgelezen gedeelte’ (dr F. de Tollenaere en dr. A.J. Persijn 1977). Het woord elite komt via het Frans uit het Latijn: *exligere*, van *ex* (uit) en *legere* (lezen). Uitgelezen is dus een heel correcte vertaling. De Oxford Dictionary (Pearsall 2002) noemt: *a group of people considered to be superior in a particular society or organisation*’ en de compact thesaurus (Waite 2005) vermeldt onder andere: *‘crème de la crème, beau monde, aristocracy, nobility.’* Tocqueville geeft ook een definitie: een aristokratisch korps bestaat uit een bepaald aantal burgers dat, zonder al te ver boven de menigte geplaatst te zijn, niettemin op een permanente wijze boven de menigte is verheven; een groep die men raakt, zonder haar te kunnen treffen, met wie men dagelijks omgang heeft en met welke men zich niet kan vermengen.³³

Tocquevilles definitie behoeft enige uitleg. Hij verwijst hier naar een adellijke stand, er is immers sprake van een hiërarchie (‘op permanente wijze verheven’), in juridische zin (‘raken maar niet treffen’) en in culturele zin (‘dagelijks omgang ... niet kan vermengen’) zijn zij ongelijk. Wettelijk staat een aristokratisch korps boven de massa, het is niet verwijderd van de massa: men kan de leden ervan gewoonlijk op straat of elders tegenkomen. Hoe dichtbij ook in het dagelijks leven, door wetten, mores en gewoonten onderscheidt het aristokratisch korps zich, waardoor men er niet toe kan toetreden. Tocquevilles definitie verwijst naar specifieke kenmerken van een aristocratie; in een democratie is geen enkel individu permanent boven een ander verheven, zoals we hebben gezien. Deze definitie is voor een democratie dan ook niet bruikbaar; we zouden tot een definitie moeten komen die in beide vormen van sociaal bestel bruikbaar is.

Bij het woord ‘uitgelezen’ kunnen we meerdere kanten op. Enerzijds kan het ‘voortreffelijk’ betekenen, waarmee een uitgelezen gedeelte een voortreffelijk deel is, dus in feite hetzelfde als de definitie uit de Oxford: een groep die beschouwd wordt als superieur. De thesaurus geeft een aantal synoniemen die op hetzelfde wijzen. ‘Aristocracy’ en ‘nobility’ zijn wat mij betreft niet precies hetzelfde als elite, aangezien adel alleen in een aristocratie per definitie overlapt met elite. Maar men zou bijvoorbeeld ook kunnen spreken van de elite van de adel, daarmee bedoelend de hoogste en invloedrijkste edelen. Het woord elite komt wel vaker voor in samenstellingen, denk bijvoorbeeld aan het woord ‘elitetroepen,’ dat aangeeft dat het de beste of best getrainde soldaten in een krijgsmacht betreft. Ook gebruikt men de term eliteuniversiteiten voor de beste en meest prestigieuze universiteiten.

Als een elite nu een kleine groep is die voortreffelijk wordt geacht, dan luidt de logische vervolgvraag in welk opzicht zij dan voortreffelijk is. We kunnen verschillende aspecten onderscheiden waarop een individu zich kan onderscheiden van de rest; hiermee definiëren we tegelijk verschillende soorten elites. De mensen die een land besturen, kunnen we aanduiden als de politiek-bestuurlijke elite, daarnaast kunnen we spreken van een sociaal-culturele en een sociaal-economische elite voor de groep die om wat voor reden dan ook gelden als cultuurdragers en voor hen die het merendeel van de productiemiddelen in handen heeft. Zij stijgen ver boven het gemiddelde uit in het bezit van macht, geld en kennis of ideeën. Overlappen tussen deze elites kunnen voorkomen. Zo kan een eerder succesvol koopman zijn loopbaan in de politiek vervolgen, of een rijke edelman een zeer succesvolle romanschrijver. Verder overlappen deze verschillende elites zeker niet altijd. Zo kan iemand veel geld hebben verdiend met een internetbedrijf of door stom geluk in de loterij, zonder dat diegene behept is met bepaalde verfijnde manieren, deelneemt in de productie of consumptie van hogere cultuurgoederen of veel politieke macht geniet. Het hier geschetste beeld is dat van de door de heer van stand verguisde ‘nouveau riche’ of ‘patjeeper.’ Het omgekeerde kan ook: een jonkvrouw mag verfijnde manieren en gewoonten cultiveren, maar verder straatarm zijn. Zo zijn allerlei varianten mogelijk.

Daarnaast lijkt het woord elite gedefinieerd te zijn ten opzichte van de rest. Beter zijn dan een ander, dan de rest, veronderstelt op zijn minst die rest. Hiermee wordt het begrip elite gecontrasteerd met de rest, de massa. Men zou kunnen zeggen dat ‘elite’ positief gedefinieerd

³³ “Un corps aristocratique se compose d’un certain nombre de citoyens qui, sans être placés très loin de la foule, s’élèvent cependant d’une manière permanente au-dessus d’elle; qu’on touche et qu’on ne peut frapper; auxquels on se mêle chaque jour, et avec lesquels on ne saurait se confondre.” (vol. I, 2, x) (de Tocqueville 1840)

is en ‘massa’ negatief. Beide zijn twee zijden van dezelfde medaille: er kan geen elite zijn zonder een massa en er kan geen massa zijn zonder elite. Wanneer iemand superieur is of voortreffelijk, dan veronderstelt dat als vanzelf dat er ook mensen zijn die ondergeschikt zijn. Een elite veronderstelt dus een massa en vice versa. Daarbij is het essentieel dat een elite een minderheid is, aangezien haar leden anders niet meer excellent zijn: om excellent te zijn, dienen zij voldoende boven de massa uit te stijgen. Hoe kleiner deze groep, hoe gemakkelijker zij uitstijgt boven middelmatigheid. Het is in dat opzicht vrij onzinnig om van een elite te spreken die de helft of meer van een samenleving uitmaakt.

Onder een elite zouden we daarmee kunnen verstaan: een minderheid binnen een groter verband die in politiek-bestuurlijk, sociaal-economisch of sociaal-cultureel opzicht superieur is aan de rest. Hoe komt zo’n elite tot stand? Een elite kan haar oorsprong vinden in i) geboorte of rang, ii) bezit of iii) geestelijke vermogens (elite van de geest). De eerste (geboorte of rang) speelt in een aristocratie een rol, waar geboorte toegang verschaft tot een zekere stand met bijbehorende privileges. Zowel geboorte als bezit geven niet per definitie blijk van voortreffelijke kwaliteiten, dus als wij uit gaan van een selectie op meritokratische gronden, dan is vooral het laatste criterium van belang. De tweede categorie (bezit) overlapt met wat ik eerder de sociaal-economische elite noemde; zij bestaat bijvoorbeeld uit grootgrondbezitters, bankiers, ‘captains of industry’ en succesvolle kooplieden. De derde groep overlapt met wat ik eerder de sociaal-culturele elite heb genoemd en telt onder meer succesvolle kunstenaars en schrijvers, vooraanstaande wetenschappers en opinieleiders onder haar gelederen. Deze indeling laat de politiek-bestuurlijke elite buiten beschouwing, die vroeger dan wel door geboorte bepaald werd, maar tegenwoordig naar wij verwachten ook vooral met geestelijke vermogens te maken heeft. Zij bestaat onder meer uit hoge bestuurlijke ambtenaren, politici en bewindslieden. De leden de politiek-bestuurlijke elite zijn letterlijk de machthebbers en daarmee verschillen zij van de andere twee, die hooguit invloed kunnen hebben.

Een elite is daarmee een heersende klasse die op de belangrijke deelterreinen van de samenleving de sleutelposities bezit. In vroeger tijden waren de rol en plaats van de elites duidelijk geïnstitutionaliseerd: op basis van stand en afkomst was het duidelijk wie tot de elite behoorde en wie niet. Maar van klassen kunnen we in een moderne democratie nauwelijks nog spreken, Tocqueville noemde het wezen van democratie immers standsgelijkheid, wat neer komt op de afwezigheid van standen. Hiermee lopen we tegen de beperkingen van een passende definitie voor elite aan.

Naast ‘voortreffelijk’ betekent uitgelezen immers ook iets als ‘uitgezocht.’ Het wordt dan gebruikt als synoniem van ‘keur,’ zoals in bijvoorbeeld keurtroepen - elitetroepen. Een elite is dan een groep die uitgezocht is: keur heeft met keuze te maken, denk bijvoorbeeld aan de keurvorsten van het Heilige Roomse Rijk die tezamen de keizer kozen, of het werkwoord ‘keuren,’ dat zoiets betekent als toetsen aan bepaalde criteria. Vanzelf werpt de vraag zich op op basis van welk selectiecriterium die keuze dan gemaakt wordt. Tegenwoordig ligt het voor de hand om deze keuze te maken op meritokratische gronden. Iemand zou het moeten ‘verdienen’ om deel uit te maken van de elite. Daarnaast wordt sinds de Verlichting een veel grotere waarde gehecht aan geestelijke vermogens, waardoor dit een vanzelfsprekend selectiecriterium zou worden. We zouden personen tot de elite willen rekenen die zich vooral op intellectueel gebied verdienstelijk hebben gemaakt. In dat geval vallen beide betekenissen van ‘uitgelezen’ samen: iemand met voortreffelijke kwaliteiten wordt dan uitgekozen.

Een complicerende factor is die veronderstelde keuze. Voor de elite is tenslotte geen verkiezing. Het is dan ook niet duidelijk wie deze uitverkorenen kiest. Toch lijkt er in het dagelijks taalgebruik geen bijzonder grote verwarring te zijn wanneer men over elites spreekt: klaarlijk is het geen groot onderwerp van discussie wie er wel en wie er niet toe hoort. Daarnaast is het een vrij abstract begrip; men kan vrij gemakkelijk over ‘de elite’ spreken, zonder een heel strikt demarcatiecriterium te hanteren. Het is daarmee aannemelijk dat in de praktijk de idee van elite vooral berust op impliciete instemming: het zijn de mensen die wij over het algemeen beschouwen als degenen die ‘aan de knoppen zitten.’ Daarmee zouden we elite alleen kunnen definiëren aan de hand van de perceptie van de overige leden van de samenleving: intuïtief en aan de hand van de praktijk in plaats van systematisch en theoretisch.

Ook van belang is de wijze waarop een elite zich zelf manifesteert. Scholten sprak nadruk-

kelijk over een “onderhuidse pikorde,” een gevoel van ons soort mensen, incrowd. Informeel onderscheidt deze ‘klasse’ zich van de rest door ander taalgebruik, manieren en gebruiken, kleding en tradities. Een elite is daarmee een groep mensen die de facto als zodanig wordt geaccepteerd, wat – geef ik toe – een niet bijzonder bevredigende definitie is. De relatie van een elite met de rest van de samenleving is er daarmee één van vertrouwen en acceptatie. Tocqueville hecht sterk aan wederzijdse afhankelijkheid. Deze zorgt voor evenwicht in de verhouding tussen een elite en het volk en daardoor voor stabiliteit:

“Toute aristocratie qui se met entièrement à part du peuple devient impuissante. Cela est vrai dans les lettres aussi bien qu’en politique.”³⁴ (de Tocqueville 1840) (vol. II, 1, xiii).

Wanneer een meerderheid van de bevolking het vertrouwen in de elite verliest, is dat voer voor revolutie. Doorgaans is het met deze elite snel gedaan. Na zo’n omwenteling, soms gewelddadig, soms vreedzaam, zal er een nieuwe elite opstaan die het mag proberen. Dergelijke patronen vindt men door de hele geschiedenis heen.

Vanuit Tocquevilliaans perspectief zijn er twee soorten samenleving mogelijk (hoofdstuk II): een aristokratische en een democratische. In een aristokratische samenleving is het zonder meer duidelijk wie er tot de elite behoren en wie niet. Een aristokratische samenleving is immers gebaseerd op conventie en hiërarchie. De elite is als zodanig geïnstitutionaliseerd. “Men is het, of men is het niet,” aldus de deftige wespenfamilie Vliesvleugel in Bomans’ boek (Bomans 1941). In een democratische samenleving, zonder rangen en standen, is een dergelijk onderscheid minder eenvoudig te maken. In principe zijn allen gelijk en dat is dan ook waar de schoen wringt: de begrippen elite en democratie lijken niet verenigbaar. Een elite onderscheidt zich van het volk en het volk accepteert dit en verleent daarmee haar goedkeuring. Maar hoe is dat mogelijk als iedereen gelijk is? Is een elite in een democratie niet meer dan een reliek, een overblijfsel, uit tijden van aristocratie?

De vraag is overigens of een samenleving in het geheel zonder elite zou kunnen, al zou zij het ten diepste willen. De mens is een sociaal wezen en in al haar ondernemingen doet zij een beroep op de individuele kwaliteiten van enkele individuen. Elite is een gegeven, verbonden met het feit dat mensen van nature ongelijk zijn. Afhankelijk van de omstandigheden zal het zich op andere manieren manifesteren en op andere waarde geschat worden. Een groep jagers-verzamelaars zal fysieke kracht en uithoudingsvermogen buitengewoon hoog waarderen, terwijl een samenleving in oorlogstijd strategisch inzicht en onverzettelijkheid hoog in het vaandel zal hebben staan.

Elite blijkt dus een concept dat moeilijk precies te definiëren is, met name in een democratisch sociaal bestel. Uit de dagelijkse praktijk blijkt vanzelf wie of wat de elite van de samenleving vormt. De leden van elites worden verondersteld in één of meerdere opzichten uit te steken boven het gemiddelde. In welke opzichten precies is afhankelijk van de omstandigheden. Idealiter zou verdienste hiervoor als criterium moeten gelden. We kunnen grofweg drie gebieden onderscheiden: politiek-bestuurlijk, sociaal-economisch en sociaal-cultureel. Een elite is daarmee ‘een minderheid binnen een groter verband, dat kan zijn een organisatie of een samenleving, daarnaast in politiek-bestuurlijk, sociaal-economisch of sociaal-cultureel opzicht superieur aan de rest en die als zodanig breed wordt geaccepteerd.’

Ook rijke industriëlen en succesvolle ondernemers kan men volgens deze definitie tot de elite rekenen en waarom ook niet? Men hoeft geen geleerde boeken te schrijven of een vooraanstaand staatsman zijn om tot de sociale bovenlaag te behoren. Belangrijk aspect is de brede acceptatie. Als voorbeeld kunnen we kijken naar iemand als Geert Wilders, die zijn pijlen vooral richt op ‘de (linkse) elite,’ behoort met zijn decennialange ervaring aan het Binnenhof eigenlijk net zo goed tot de elite als een vooraanstaand Kamerlid van een andere partij. Door nadrukkelijke wederzijdse afstand tot de rest van de politieke-bestuurlijke elite blijft het beeld voortbestaan van een buitenstaander die het opneemt tegen de gevestigde politiek. Ondanks dit zorgvuldig gecultiveerde beeld, is het aannemelijk dat dit een strijd is tussen leden van de politieke elite onderling.

³⁴Iedere aristocratie die zich volledig buiten het volk plaatst, verliest zijn macht. Dat geldt voor zowel letteren als politiek. (vertaling: RSW)

Alle samenlevingen kennen elites, ook democratische. Vanwege de standsgelijkheid zijn zij echter lastiger te definiëren. In de praktijk zijn voorkomen en acceptatie belangrijke criteria om te bepalen wie de elites vormen. Dat wil echter niet zeggen dat de elites die er zijn en die wij kennelijk als zodanig accepteren precies de soort elites zijn die wij nodig hebben. De vraag is daarmee niet zozeer of er een elite is in een democratische samenleving mogelijk is, maar wat voor elite er in een democratische samenleving mogelijk en noodzakelijk is.

De positie van de Nederlandse politieke elites: Verzuiling en democratisering

Zoals aangehaald in de inleiding is er momenteel een behoorlijke onvrede met de (politieke) elite. Wellicht is deze kritiek terecht en functioneert onze elite niet zoals zij zou moeten. Om de onvrede te begrijpen moeten we terug in de geschiedenis van de huidige politieke elite.

Vanaf het einde van de negentiende eeuw ontstaat in Nederland het zuilensysteem, sinds de Pacificatie van 1917 neemt dit een hoge vlucht. In wezen was de Nederlandse samenleving opgedeeld in deelsamenlevingen: een protestants-christelijke, een rooms-katholieke, en een algemene (vooral socialisten en liberalen). De zuilen bepaalden het normen- en waardenstelsel van hun leden en hadden daarnaast een grote invloed op het verenigingsleven, het economische leven, het gemeenschapsleven en zelfs het politieke systeem. Iedere zuil had zijn eigen sportclubs, jeugd- en hulporganisaties, omroepverenigingen, dagbladen, vakbonden en politieke partijen (Lijphart 1990, Kennedy 1995). Iedere zuil had ook zijn eigen elite, in tegenstelling tot de negentiende eeuw, toen de elite voor het overgrote deel bestond uit liberalen en oude conservatieven, hoewel die laatsten geen samenhangend, politiek programma hadden en niet bijzonder goed georganiseerd waren (von der Dunk 1975).

Zo een groot pluralisme zou moeten leiden tot scheuring en instabiliteit.³⁵ Toch was het verzuilde Nederland een toonbeeld van stabiliteit. De samenleving was met name aan de basis sterk verzuild. Aan de top zorgde een kartel van politieke elites ervoor dat er op grote en cruciale onderwerpen overeenstemming werd bereikt en compromissen werden gesloten (pacificatiepolitiek). Dit systeem werd gedragen door een groot vertrouwen in en respect voor de eigen politieke elite en de grote mate van politieke passiviteit van de massa. Een politiek gevolg hiervan was dat er vaak geregeerd werd op basis van meer draagvlak in het parlement dan strikt noodzakelijk (brede basis) en dat er geen duidelijke oppositie was tegen het beleid en een dikwijls vage scheidslijn tussen politieke partijen (Lijphart 1990).

Het zuilensysteem zorgde voor een grote mate van stabiliteit en gaf ruimte aan vrijheid en diversiteit. Er was een sterk maatschappelijk middenveld, die zaken als de armenzorg organiseerde, de elite was verbonden met de bevolking en ontfermde zich over haar. Er wordt verondersteld dat Abraham Kuyper, met zijn doctrine “sovereiniteit in eigen kring” architect van het stelsel te noemen, beïnvloed is door Tocquevilles’ denken (van Rooden 1998). Daar zijn wel wat kanttekeningen bij te plaatsen. Allereerst zou Tocqueville over de geslotenheid van het systeem en geringe individuele vrijheid minder enthousiast zijn geweest. De zuilen waren levensbeschouwelijk georganiseerd en religie, of een gebrek daaraan, kreeg men van huis uit mee. In feite bepaalde geboorte dus in welke zuil men belandde. Een tweede is de rol van het maatschappelijk middenveld. Tocqueville was een groot voorvechter van de ‘civil society’: In de Verenigde Staten had hij de Amerikanen de handen in één zien slaan om scholen te bouwen en boeven te vangen. Zij begrepen dat zij, om hun eigen belang te waarborgen, samen moesten werken, door particuliere samenwerking en initiatief bouwden zij collectieve goederen op. Ze waren zich bewust van het feit dat er soms toegegeven moest worden aan de belangen van een ander, opdat dat omgekeerd ook zo zou zijn (de Tocqueville 1840). Echter, het verzuilde maatschappelijk middenveld was geen particulier gedragen ‘civil society’ gemotiveerd door ‘welbegrepen eigenbelang’: veelal waren het levensbeschouwelijk gekleurde uitvoeringsorganisaties van overheidsbeleid, betaald uit belastinggelden. Tenslotte, Tocqueville was inderdaad heel positief over de rol die het christendom vervulde als algemeen moreel fundament onder de Amerikaanse sa-

³⁵Denkers als Montesquieu en Tocqueville waren er van overtuigd dat een samenleving een gezamenlijk moreel fundament nodig had. Dergelijke opvattingen werden gedeeld door Amerikaanse politicologen van de jaren vijftig en zestig (Becker 1990).

menleving, maar het politiek manifesteren van de godsdienst ten tijde van de Verzuiling is iets anders. Het maakt de kerken en godsdienst wel erg machtig en alomtegenwoordig in het publieke domein en daarmee tevens erg kwetsbaar. In de eerste plaats omdat religie daarmee een middel wordt in de emancipatiestrijd van de zuil; is het doel bereikt, dan is het middel niet meer nodig. In de tweede plaats omdat de kerk hiermee deel wordt van het politieke systeem en aldus haar lot daaraan verbindt. De Franse Revolutie had zich immers ook sterk gekant tegen de katholieke kerk die zich sterk met het gehate ancien régime had verknoopt (3, ii) (de Tocqueville 1856).

De elites ten tijde van de Verzuiling werden gevormd door vakbondsleiders, ondernemers, dagbladredacteuren, geestelijken, politici, ambtenaren en andere vooraanstaande Nederlanders. Zij opereerden regentesk: de elites bepaalden in onderlinge overeenstemming de politieke koers. Zij speelden een merkwaardige dubbelrol: op de leden van hun zuil werd grote sociale druk uitgeoefend om zich niet te mengen met de leden van andere zuilen,³⁶ maar tegelijkertijd verkeerden zij geregeld in het gezelschap van de elites van de andere zuilen. Hun wederzijdse afhankelijkheid (voor de stabiliteit van het systeem) kweekte bij de elites onderling begrip en vertrouwen en het vermogen te onderhandelen.

In de jaren zestig kwam een einde aan de pacificatiepolitiek en het zuilenstelsel, de uitkomst van een ontwikkeling die al enkele decennia aan de gang was. Deze versnelde afbrokkeling had tal van gevolgen. Een politiek nieuw verschijnsel is de zwevende kiezer. De opkomst van nieuwe partijen als D'66, DS'70, de Boerenpartij en vele andere illustreert dat. Ten tijde van de Verzuiling konden de Nederlandse elites rekenen op een vaste achterban. In Roomse kringen werd er zelfs hard aan gewerkt deze te vergroten, door grote-gezinnen-politiek. Met de implosie van het stelsel worden politici veel meer dan anders gedwongen 'de boer op' te gaan met hun ideeën. De kans dat er volksmennerij bedreven wordt is hiermee niet kleiner geworden. Wanneer burgers zich niet gebonden voelen aan een algemeen of groepsbelang, bestaat het risico dat zij slechts voor hun eigenbelang gaan.

Een ander gevolg is de reactie van de elite op de gebeurtenissen in de jaren zestig. Zij verzette zich niet of nauwelijks tegen protesten, onwettige acties van belangenorganisaties, het overnemen van gevestigde organisaties door radicale rebellen en opmerkelijke veranderingen in het normen- en waardenpatroon van de bevolking; nee in een aantal gevallen steunden zij actief de vernieuwingsdrift (Kennedy 1995). Uiteenlopende oorzaken worden gegeven: onervarenheid en onzekerheid bij de politieke elite door het vertrek van verscheidene politieke grootheden rond 1960 (Lijphart 1990), een veelvoorkomende wereldbeschouwing die een historische ontwikkelingen als onvermijdelijk zag en een blind geloof in verandering en moderniteit (Kennedy 1995). Waarschijnlijk spelen alle genoemde redenen een rol, evenals machtsbehoud van de elites en een uit het zuilenstelsel geërfde vrees voor instabiliteit.

Een deterministische visie op de geschiedenis, gemaskeerd als een "respect voor het natuurlijk verloop van de geschiedenis" (Kennedy 1995) lijkt mij bijzonder funest voor elke vorm van politiek en ethiek. Het vertoont gelijkenis met een lam dat zich gewillig naar de slachtbank laat leiden omdat het aan de tijdsgeest meent te moeten afleiden dat zijn tijd gekomen is. Een dergelijk fatalistische houding kan mijns inziens geen goede fundering vormen voor politiek handelen. Het werpt de vraag op wat de rol van politiek dan nog is, als de uitkomst toch al vast ligt. Daarnaast komen de epistemologische bezwaren, immers, wie kan er in de toekomst kijken, wie kan de loop van de geschiedenis kennen? Slechts de toekomstige geschiedschrijver. De politiek kan zeker niet alles, moet ook niet alles willen, maar zij moet haar eigen rol wel serieus nemen. De waarde van een blind geloof, waarin dan ook, is twijfelachtig, zeker voor een elite die wordt verondersteld haar verstand te gebruiken. Dat geldt in even sterke mate voor een geloof in verandering, als in een geloof van behoud van de status quo of het idee dat vroeger alles beter was. Blind geloof gaat niet samen met logisch redeneren en verstandigheid, eigenschappen die we hebben nu juist nodig hebben in een elite (zie hoofdstuk II, *Samenvatting van het voorafgaande*).

Zoals de historicus James Kennedy opmerkt, had de gevestigde elite weerstand kunnen bie-

³⁶Een lid van de katholieke zuil werd bijvoorbeeld verboden om zich bij de socialistische vakbond aan te sluiten en al te vaak naar de VARA te luisteren (Lijphart 1990).

den, om steun kunnen vragen bij de ‘zwijgende meerderheid,’ het grote lezerspubliek van de Telegraaf, die de grote omwentelingen met Argusogen gadesloeg, maar liet dit na (Kennedy 1995). Het ontbrak aan alternatieve visies, hetzij een duidelijk conservatief alternatief (von der Dunk 1975), hetzij een alternatieve, progressieve visie of iets ertussenin. Dit gebrek aan ideeën en alternatieven is schokkend te noemen.

In feite waren de omwentelingen in de jaren zestig het werk van een minderheidsfactie van goed georganiseerde actiegroepen, die met betrekkelijk weinig weerstand en oppositie in veel zaken hun zin kregen. Zonder grote moeite kreeg de beweging Nieuw Links een overheersende stem binnen de PvdA en werd de VPRO omgevormd tot een radicaal-linkse spreekbuis (Lijphart 1990). Een typisch product van deze ontwikkeling is ‘Keerpunt 72,’ een gezamenlijk verkiezingsprogramma (1972) van een aantal partijen ter linkerzijde. Zij propageerden hierin een gelijke verdeling van “inkomen, kennis en macht” (Kennedy 1995). Dit doet sterk denken aan Tocquevilles ideeën over democratie.

Een minderheid die langs extraparlamentaire weg zich in naam van het volk in zet voor democratisering, anti-autoritanisme en ‘lekker jezelf zijn,’ geeft toch te denken. Is dat niet de taal van een ‘voorhoede,’ een zelfverklaarde elite die wist wat goed was voor het land en haar bevolking? In dat opzicht is haar streven naar ‘demokratisering’ enigszins eigenaardig: wie zegt dat men namens het merendeel van de bevolking spreekt? Wanneer een meerderheid van de bevolking er net zo over zou denken als de opstandige studenten, hadden samenleving en politiek zich vanzelf langs deze weg ontwikkelt, ofschoon in dat geval wat geleidelijker.

Daarnaast kan ‘demokratisering’ onvoorzien en onbedoelde gevolgen hebben. Zo was er in de achttiende en negentiende eeuw een beweging in enkele Duitstalige landen die streefde naar de verheffing van het volk, de Volksaufklärungs-beweging. Op grote schaal werd allerlei drukwerk geproduceerd, schooltjes gesticht, kalenders uitgebracht en over de plattelangsbevolking uitgestort. De boemerang kwam even hard terug; de boeren waren selectief in het overnemen van ideeën, slechts die welke hen tot voordeel strekten, en gebruikten deze kennis voor een conservatieve tegenreactie (Kudsen 1996). Op eenzelfde manier zouden de soixante-huitards wel eens een terugslag kunnen krijgen van hun oproep tot ‘demokratisering;’ het door Kennedy omschreven Telegraaf-publiek dat terug kaatst? In de Verenigde Staten kwam in de jaren tachtig een sterke conservatieve tegenreactie op gang (Kennedy 1995). Die is hier tot heden uitgebleven, maar het lijkt niet uit te sluiten dat de huidige onvrede een voorbode kan zijn van eenzelfde tegenbeweging.

De elite was ten tijde van de Verzuiling, zoals alles en iedereen in Nederland op dat moment, sterk langs levensbeschouwelijke en politieke scheidslijnen georganiseerd: in plaats van één elite, waren er in feite vier: een protestants-christelijke, een rooms-katholieke, een socialistische en een liberale. Met de inéénstorting van het zuilenstelsel in de jaren zestig hebben ook deze elites hun beste tijd gehad. De acties en studentenprotesten betekenden de opmars van een nieuwe, elite met overwegend linkse denkbeelden. De hemelbestormers van toen zijn de elites van nu. Er heerst een beeld dat onder deze elite een dominante cultuur en wereldbeeld heersen die gekenmerkt wordt door minachting voor de vrije markt, étatisme, multiculturalisme en het streven naar een federaal Europa. De veronderstelde monocultuur van deze kosmopolitische elite – in de volksmond ‘de grachtengordel’ genoemd – maakt haar ook kwetsbaar. In plaats van de belangen van alle groepen in het volk te vertegenwoordigen, opdat iedereen zich in haar herkent, is de perceptie dat zij vooral haar eigen minderheid vertegenwoordigt. Zou dit zo zijn dan is dat zeker kwalijk,³⁷ maar het imago dat zij nu heeft, is al schadelijk. De elite heeft feitelijk een

³⁷Uit een bescheiden onderzoek van TNS NIPO (Dekker & van Raaij 2012) naar de invloedrijkste Nederlanders komt naar voren dat deze groep aanmerkelijk kosmopolitischer en progressiever is dan de gemiddelde Nederlander, drie kwart is religieus opgevoed (tegen ca. 50% van de gehele bevolking, steekproef CBS 2002–2003, ook WRR: Geloven in het publieke domein, 2006) en stemt op één van de ‘grote drie’ partijen: CDA, VVD, PvdA. Gezien de omvang van het onderzoek, slechts 251 respondenten, is het de vraag hoe representatief het is en of de criteria die men voor ‘elite’ aanhield, niet wat te stringent zijn geweest: de vierhonderd aangeschreven representanten van de ‘elite’ vertegenwoordigen op zestien miljoen slechts 25 ppm! Zou de elite niet wat groter zijn dan dat? Kijken we bijvoorbeeld naar de buitengewoon invloedrijke klasse van rechters, dan wijst onderzoek onder rechterlijk ambtenaren in opleiding in 2010 uit dat de politieke voorkeur zich overwegend links van het midden bevindt: PvdA, D66 EN GROENLINKS komen samen uit op 60% (van der Kraats et al. 2010). Deze beperkt zich dan weer alleen tot rechters en officieren in opleiding; al met al kan men vraagtekens plaatsen bij dergelijke beperkte

imagoprobleem.

De hedendaagse Nederlandse elite; resumerend

Binnen de bevolking heersen er nu eenmaal een breed scala aan opvattingen over allerlei onderwerpen. Dat is niet alleen natuurlijk, maar zelfs wenselijk. De morele en politieke opvattingen van de gemiddelde burger en die van een gemiddeld lid van de elite, die vaak behoorlijk verschillen qua andere sociaal-economische en sociaal-culturele achtergrond, komen lang niet altijd overeen. In een democratische republiek bepalen beiden samen de politiek op basis van *one man, one vote*; de elite is hierbij numeriek in het nadeel. Wel bezit zij sleutelposities in het bestuur, wat er in principe voor kan zorgen dat bepaalde maatregelen waarvoor binnen de bevolking wel een meerderheid is, niet of niet volledig worden genomen. Dat hoeft niet per se een probleem op te leveren: we hebben gezien dat het juist in het voordeel van de democratie is als de almachtige publieke opinie niet altijd op stel en sprong haar zin krijgt. Echter, wanneer het beeld ontstaat dat bepaalde machtsstructuren structureel democratisch genomen besluiten aan hun laars lappen, dan loopt men het risico van een polarisatie tussen elite en bevolking. Een ongelijke strijd die de massa door haar numerieke overwicht op de lange termijn altijd zal winnen.

Montesquieu en Tocqueville hebben het bij het juiste eind dat een bepaalde basale morele en politieke consensus onder de bevolking vereist is voor het goed functioneren van een staatsbestel; zaken als respect voor het leven, vrijheid en eigendom van een ander, klassieke vrijheden als die van meningsuiting, vereniging en pers, beslissingen bij meerderheidsbesluit – al geef ik direct toe dat deze opsomming wellicht wat uitgebreider zou mogen, immers: een ieders vrijheid is zo groot als de wet toelaat en wanneer een ieder een gelijke stem heeft in deze wet, betekent dit dat hoe groter de overeenstemming, hoe groter de vrijheid. Ondanks deze overeenstemming is er nog ruimte genoeg om het oneens te zijn en we hebben gezien dat in een democratie burgers sterker staan als zij zich organiseren. Op deze manier ontstaan facties. Deze facties ondermijnen dan wel de eenheid van het volk, maar bijvoorbeeld de Amerikaanse Founders meenden in Federalist X dat het bestaan van vele facties slechts is toegestaan om de opkomst van één dominante ‘majority faction,’ die minderheden zou kunnen onderdrukken, te voorkomen. In feite is dit niets anders dan de aloude *divide et rege*-strategie (Madison 1787, Cliteur et al. 1993).

Een factie heeft ook haar vertegenwoordigers, haar leiders, haar elite (zie hoofdstuk II). Dat is noodzakelijk om haar visie voldoende helder over het voetlicht te krijgen, het publieke debat aan te gaan en onderhandelingen te voeren met andere facties om aldus tot overeenstemming te komen. Wanneer er immers verschillende, kleinere facties zijn, heeft geen enkele de meerderheid en dus zal er met anderen overeenstemming moeten worden bereikt. Echter, mocht een verzameling burgers geen aansluiting vinden bij de heersende elite, voelt zij zich niet vertegenwoordigd, dan kan dat grote gevolgen hebben. In de eerste plaats zullen zij zich terugtrekken of, als deze er zijn, hun toevlucht zoeken tot ‘protestpartijen’ die geen onderdeel uitmaken van ‘het systeem.’ Naarmate dit verschijnsel langer aanhoudt, is de kans steeds minder uit te sluiten dat men uiteindelijk zijn toevlucht zoekt naar het laatste middel dat er is: geweld.

Er is al langer kritiek op een vermeende oververtegenwoordiging van politiek links binnen de elite van de geest (von Hayek 1949, Bolkestein 2011) en via hun ideeën ook van de politiek-bestuurlijke elite – waar denk ik best iets in zit. Sinds de eeuwwisseling zijn er echter politieke partijen in opmars die zich nadrukkelijk profileren als anti-elite. De kritiek lijkt hiermee fundamentele. Martin Bosma van de PVV noemt haar in zijn boek ‘schijn-élite van valse munters,’ omdat zij het belang van de gewone man en vrouw, van Henk en Ingrid, zouden verkwanselen (Bosma 2010). Hiermee lijkt hij te suggereren dat een echte elite het belang van het volk voorop stelt, waarmee hij dus ook niet volledig afscheid neemt van de elite-idee. Wat natuurlijk ook vreemd zou zijn, als partij-ideoloog en tweede man van de op dit moment op twee na grootste partij van het land behoort hij zelf immers ook tot ‘de elite.’ In feite is dus ook deze kritiek slechts gericht op de ‘verkeerde elite,’ niet op de elite als zodanig.

Tocqueville schreef al dat de elite en instituties van het oude regime meer gehaat en geminacht werden naarmate zij minder macht bezaten (de Tocqueville 1856). Daar zit wel iets in: hoe

onderzoeken.

minder vast zij in het zadel zitten, hoe meer zij worden uitgedaagd en hoe meer er de draak met hen wordt gestoken. Zoals een schoolmeester voor de klas wiens de leerlingen langzaam maar zeker beseffen dat hij hun niet de baas is. Weldra beginnen zij te morren, voorzichtige plaagstootjes uit te delen, zijn autoriteit in twijfel te trekken, uiteindelijk uitmondend in openlijk protest wanneer het hun duidelijk is dat hij niet bij machte is de orde te herstellen; zij minachten zijn onmacht. Kritiek op de heersende elite is van alle tijden, dat hadden de opstandige studenten in de jaren zestig ook, evenals de Romeinse plebejers in het voorbeeld in de inleiding (Livius 2005). Wanneer de onvrede te groot wordt en het draagvlak voor de elite te zwak, dan volgt vaak een opstand. Het gevolg is dat er, vreedzaam of minder vreedzaam, een machtsovergang plaatsvindt en nieuwe elite de plek van de oude inneemt. De vraag is natuurlijk of deze aanvallen op de heersende elite, die sinds een jaar of tien in frequentie en omvang lijken toe te nemen, het begin van het einde voor haar zijn.

We hebben nu juist gezien een elite nodig te hebben om ons te beschermen tegen de uitwassen van de democratie en het bevorderen van stabiliteit, niet om instabiliteit aan te wakkeren. De heersende elites van de jaren zestig hadden geen passend weerwoord en nu ziet de tegenwoordige heersende elite zich wederom geconfronteerd met een aanval, dit maal niet door studenten, maar door een deel van de bevolking, wellicht gemobiliseerd door de democratiseringsgolf die zij zelf in de jaren zestig op gang hadden gebracht. Ironisch is het wel. ‘Demokratisering’ is, zoals we hebben gezien, lang niet altijd heilzaam. Om te voorkomen dat de democratie ontaardt in despotie zijn begrenzingen nodig. Is de geest nu uit de fles, dat is de vraag.

IV Universiteit: kweekvijver voor elite

demokratie kent geen natuurlijke elite; de toekomstige elite krijgt de beste opleiding; Tocquevilles ideeën over onderwijs in democratische samenlevingen; over de studie van de antieke letteren die slechts voor weinigen weggelegd is; de democratische voorkeur voor praktisch boven theorie; Humboldts ideeën over “Bildung,” onderwijs en de rol van de staat; een concrete uitwerking: de universiteit als vrij en ‘aristokratisch’ instituut; Blooms The closing of the American mind.

We hebben gezien dat een elite van vrije burgers in een democratie een belangrijk tegenwicht kan bieden tegen een bemoeizuchtige overheid of weerstand bieden aan de tirannie van de meerderheid. Willen we in vrijheid leven, dan hebben we een elite nodig. Daarnaast kan betoogd worden dat excellentie – en daarmee elite – op zich al noodzakelijk is voor de nodige vooruitgang in cultuur, wetenschap en economische bedrijvigheid. Zelfs voor het in stand houden van deze zaken is een elite nodig, aangezien de kennis en geestelijke capaciteiten die ervoor nodig zijn niet voor een ieder zijn weggelegd. Om kennis in stand te houden, moet deze worden doorgegeven. Naarmate deze kennis complexer is, zullen zowel de overdrager als degene aan wie deze kennis wordt doorgegeven over voldoende intellectuele kwaliteiten moeten beschikken.

In tegenstelling tot een aristocratie kent een democratie geen ‘natuurlijke’ elite, opgevat als een elite die in de aard, de natuur, van de democratie ligt. Immers, wanneer alle burgers gelijk zijn, staat er geen enkel boven een ander. Hoe gelijk de politieke en burgerrechten ook mogen zijn, mensen zijn – gelukkig – niet gelijk, hoe graag sommige aanhangers van de maakbaarheidsgedachte het ook zouden willen. Sommigen hebben aantoonbaar meer in hun mars dan anderen; de natuurlijke aanleg – fysieke en geestelijke vermogens – verschilt van mens tot mens. We kunnen zelfs beweren dat juist door deze natuurlijke verschillen er noodzakelijkerwijs elites bestaan: waar mensen verschillen, verschillen ook talenten. En dus zullen bepaalde mensen beter in staat zijn complexe kennis te verwerven en verwerken of bepaalde vaardigheden aanmerkelijk beter onder de knie hebben. Echter, hoewel sommigen misschien erg goed wegen kunnen bestraten, pijpfittingen maken of elektra aanleggen en dit onmisbare vaardigheden zijn binnen een samenleving zullen wij hen desondanks niet tot de elite rekenen³⁸.

We hebben ook gezien dat vanaf de vroegmoderne tijd en zeker naarmate de samenleving democratischer wordt, de grondslag voor een elite meritokratischer is geworden: afkomst speelt een minder grote rol, geestelijke vermogens en verdienste des te meer. Echter, met geestelijke vermogens alleen is men er nog niet. Zij is als de ruwe erts die men tot een mooi gebruiksvoorwerp maakt; er moet moeite en tijd in gestoken worden om er uiteindelijk iets bruikbaar uit te krijgen. Hiervoor dient een opleiding. Sommige dingen, met name praktische zaken als deugd en oordeelsvermogen, leert men slechts door ervaring en oefening.

Zij die ergens voldoende aanleg voor hebben, zouden deze moeten ontwikkelen. Dat geldt voor de stratenmakers, politieagenten of de onderwijzers van de toekomst even zeer als voor een toekomstig raketgeleerde of minister-president. Van beide laatsten verwachten we op geestelijk gebied meer: voor de elite, het beste deel van de samenleving zijn er de beste opleidingen, doorgaans aan een universiteit. We kunnen deze aldus beschouwen als de ‘kweekvijver voor elite.’

Aan het einde van hoofdstuk II heb ik een opsomming gegeven van de eigenschappen waarover een elite in een democratie zou moeten beschikken: zij moet deugdzaam en verstandig zijn, over kennis en levenservaring beschikken, zij moet gericht zijn op de lange termijn en een zekere afstand bewaren tot de waan van de dag.

In dit hoofdstuk zal ik schetsen hoe de elite die we nodig hebben in een democratie opgeleid zou moeten worden. Allereerst zal ik aan de hand van Tocqueville meer algemeen het onderwijs in een democratie behandelen, haar eigenaardigheden en haar vereisten. Vervolgens zal ik proberen duidelijk te krijgen wat de rol van de universiteit is in de opleiding van de democratische elite,

³⁸Persoonlijk zie ik geen grote bezwaren om handwerkslieden tot de elite te rekenen, mits er wordt voldaan aan de in hoofdstuk III beschreven criteria. De kans acht ik niet bijzonder groot, maar het zou kunnen dat een dergelijke arbeider een vermogen bij elkaar werkt en in dat geval zouden we zo iemand tot de sociaal-economische elite kunnen rekenen. De kans dat hij tot de politiek-bestuurlijke elite behoort, is naar mijn mening klein, hoewel er voorbeelden zijn van arbeiders die zich via de vakbeweging hebben opgewerkt tot politicus of bestuurder.

aan de hand van het begrip “Bildung” en de architect van de moderne universiteit, Wilhelm von Humboldt. Vervolgens zal ik haar rol in de democratische samenleving toelichten en bespreken welke zaken de positie van de vrije universiteit bedreigen.

Tocqueville over democratisch onderwijs

Il est évident que, dans les sociétés démocratiques, l'intérêt des individus, aussi bien que la sûreté de l'État, exige que l'éducation du plus grand nombre soit scientifique, commerciale et industrielle plutôt que littéraire.³⁹ (vol. II, 1, xv)
(de Tocqueville 1840)

Het sociaal bestel van een samenleving – aristokratisch of democratisch – is bepalend voor de gewoonten, moraal, welvaartsniveau en opleidingsniveau. In een democratie zijn de verschillen tussen mensen in deze opzichten vele malen kleiner. Ook de economische activiteit is hoger: wanneer mensen hun sociaal-economische positie kunnen verbeteren, is er een stimulans om productiever te zijn. Tocqueville laat dit zien aan de hand van een voorbeeld tussen de slavenstaten in het zuiden en de vrije staten in het noorden van de Verenigde Staten. De zuidelijke staten beschouwt hij als een soort aristocratieën, de slaven zijn een klasse die niet gelijk zijn aan de burgers (de aristokraten), die permanent boven hen zijn verheven en in tegenstelling tot de slaven vrijheid en politieke rechten bezitten. Doordat de slaven niet in staat zijn hun eigen positie te verbeteren, zijn zij niet geneigd harder te werken – hun meesters verrichten al helemaal geen fysieke arbeid – wat de economische achterstand op het noorden, waar een duidelijke stimulans bestond om productiever te zijn, alleen maar vergrootte (de Tocqueville 1840).⁴⁰ Het democratisch sociaal bestel stuwt de arbeidsproductiviteit omhoog en vergroot de materiële en technologische vooruitgang. Het ligt voor de hand dat een samenleving met een grote mate van arbeidsdeling en een hoog technologisch niveau een grote behoefte heeft aan geschoold personeel. Aangezien de mensen in een democratie vooral zijn gericht op het verbeteren van hun eigen positie, ligt het voor de hand dat de opleiding vooral praktisch is en hen helpt ofwel productiever te zijn of om hoogwaardiger producten te leveren. Vandaar dat Tocqueville in bovenstaand citaat opmerkt dat het onderwijs in een democratie vooral wetenschappelijk, commercieel en industrieel moet zijn. Deze praktische opleidingen contrasteert hij met een studie van de letteren, die geen direct economisch of commercieel doel dient. Ik meen dat hetzelfde opgaat voor de beoefening van de fundamentele wetenschap. Hoewel interesse in deze twee disciplines niet zonder meer voortvloeit uit de aard van het democratisch bestel, zijn zij niettemin onmisbaar voor een vitale en vrije democratie.

Het onderwijs in de letteren

Welke letteren zou dan bestudeerd moeten worden? Die van de Oudheid, meent Tocqueville. In de aristocratieën van het oude Rome en Athene zorgde schaarste en de hoge prijs van boeken – veroorzaakt door het feit dat boeken werden handmatig vervaardigd – ervoor dat liefde voor en gebruik van de letteren beperkt bleven tot een kleine kring binnen de aristocratie. Omdat zij het product waren van een klasse die geen arbeid hoefde te verrichten om in hun levensonderhoud te voorzien en het schrijven dus een doel op zich was in plaats van een middel om geld te verdienen, was er ruim voldoende tijd om aan studie en schrijven te wijden. Hierdoor zijn de literaire werken in een aristocratie veelal kunstzinnig en met een ontzagwekkende zorg voor detail vervaardigd. Het hoeft geen verwondering te wekken dat de literaire werken in het snelle en dynamische leven binnen een democratie deze kwaliteiten niet of in ieder geval in veel mindere mate bezitten. In een democratie dient het schrijven in de eerste plaats als middel om inkomen

³⁹Het is evident dat in democratische samenlevingen het belang van het individu, alsmede als de veiligheid van de staat, vergt dat het onderwijs van het grootste aantal wetenschappelijk, commercieel en industrieel is en niet zozeer literair. RSW

⁴⁰In de verslagen van zijn reis door Engeland, *Mémoire sur le paupérisme* noemt hij twee redenen om te werken. Ten eerste om in het levensonderhoud te voorzien, wat voor allen geldt en ten tweede om zijn sociale positie te verbeteren, wat niet voor iedereen geldt: sommigen zijn ambitieuzer ingesteld dan anderen die hun situatie wel best vinden (de Tocqueville 1835).

te vergaren, het liefst snel en veel. Om die reden zijn de werken over het algemeen vluchtiger geschreven, kennen zij echter een brede variëteit aan onderwerpen en richten zij zich sterk op de voorkeuren en vooroordelen van de lezers. Evenals de publieke opinie is zij meer dan eens ondergeschikt aan de waan van de dag. Daarentegen zijn de durf, dynamiek en generalisering die democratische auteur aan de dag leggen, op hun beurt vaak weer afwezig bij aristokratische auteurs (vol. II, 1, xv) (de Tocqueville 1840). Op die manier vullen deze beide letteren elkaar aan. In democratische tijden zou juist het kennis nemen van de antieke letteren zinvol zijn, geen literatuur legt meer de nadruk op kwaliteiten die bij de democratische schrijvers afwezig zijn. Hierdoor zijn de antieke letteren bij uitstek geschikt om de in hoofdstuk II beschreven gebreken van de democratie te bestrijden, met name de sterk wispelturige aard van de publieke opinie (vol. II, 1, xv) (de Tocqueville 1840).

Tocqueville noemt daarnaast twee typerende voorkeuren van een democratisch volk: een voorkeur voor abstracte theorieën en voorkeur voor een deterministische uitleg van gebeurtenissen die een uitkomst zijn van menselijk handelen (vol. II, 1, iii) (de Tocqueville 1840). Deze worden verklaard doordat individuen in een democratie dusdanig uniform zijn dat zij de verschillen tussen hen minder zien en dus allen als gelijke atomen beschouwen die voldoen aan eenvoudige wetmatigheden. Aristocratieën prefereren concrete theorieën omdat zij de ervaringen van hun natie, hun klasse, hun familie, hun persoon als uniek en superieur ervaren en niet vergelijkbaar met andere; daarom generaliseren zij niet graag. Wat betreft het tweede: aristokraten zien zichzelf als machtig en belangrijk, zij verdragen een visie die hen en hun vrije keuze ondergeschikt maakt aan logische wetmatigheden slecht; zij minachten noodzakelijkheid (de Tocqueville 1840). Ik zou willen zeggen dat de democratische tendens zichzelf versterkt: juist doordat het er vanuit gaat dat mensen klein en zwak zijn en dus meer waarde hecht aan grote bewegingen van vele mensen waarin de rol van de enkeling te verwaarlozen is, gaan mensen zich ook overeenkomstig gedragen. Aldus hechten zij minder waarde aan hun eigen handelen en hun eigen vrijheid en meer aan de algemene trends, een soort fatalisme. Aan zichzelf overgelaten, betreedt men zo een vicieuze cirkel waarin de mensen steeds kleiner en zwakker worden. Kennis nemen van de aristokratische literatuur kan deze democratische neiging temperen: de heroïsche literatuur bijvoorbeeld verbeeldt hoe enkele personen de koers van de geschiedenis kunnen veranderen, wat een bron kan zijn van zelfvertrouwen en geloof in het eigen kunnen.

Zo ziet men dat de eigenschappen van het sociaal bestel ook doorwerken in de aard van de letteren. Ik zou niet durven zeggen – en Tocqueville bedoelt dat volgens mij ook niet – dat er geen waardevolle, aangename of interessante boeken worden geschreven in een democratie. Wat hij mijns inziens bedoelt, is dat ook de letteren in een democratie door de aard van het sociaal bestel van een fundamenteel andere aard zijn dan die in een aristocratie. Dit heeft voor- en nadelen. Een auteur in een democratie heeft weliswaar doorgaans geen twintig jaar de tijd om aan een enkel boek te werken, maar is doorgaans productiever en gedurfd in zijn thematiek en stijl dan de wat gezapiger en traditioneler aristokraat. Daarnaast signaleert Tocqueville een algemene trend die naar mijn mening niet voor ieder individueel geval opgaat. Idealiter verenigt een literair werk positieve eigenschappen van beide werelden, maar het is de vraag of dat mogelijk is.

Maar opgemerkt moet worden dat een algemene verbreiding van de literaire studie een minder heilzaam effect heeft op de sociale en politieke behoeften van een samenleving. Wanneer men in een democratische samenleving waarin men voortdurend in beweging is om zijn fortuin te vergroten of te behouden, zou volharden in het slechts onderwijzen van de belles-lettres, zou dit resulteren in “des citoyens très polis et très dangereux”⁴¹ (vol. II, 1, xv) (de Tocqueville 1840). Deze burgers worden immers dagelijks geconfronteerd met behoeften die zij niet door hun onderwijs kunnen bevredigen: buiten de juiste context kan dergelijke literatuur allerlei elitaire ideeën aanwakkeren waar de democratische samenleving niet bij is gebaat. Daarnaast levert de studie van antieke letteren geen fortuin op; de meeste burgers kunnen zich beter op arbeid en nijverheid toelagen en zich zo nuttig maken voor de samenleving. Het is daarom beter dat de oude talen en antieke letteren slechts onderwezen worden aan hen die vanwege hun aanleg, voorkeur of hun fortuin hiervoor geschikt zijn. Om in deze behoefte – en die van

⁴¹zeer beschaafde, maar zeer gevaarlijke burgers, RSW

de samenleving als geheel – te voorzien zijn enkele, uitstekende onderwijsinstellingen beter dan een grote hoeveelheid slechte of matige (vol. II, 1, xv) (de Tocqueville 1840). Een dergelijke opleiding in de humaniora is slechts voor een kleine groep weggelegd, de meerderheid van de bevolking kan – zoals gezegd – beter worden opgeleid in de (toegepaste) wetenschap of praktisch opgeleid voor een commercieel beroep.

Het beoefenen van (toegepaste) wetenschap

Naast de letteren is er natuurlijk ook nog die andere belangrijke poot van het hoger onderwijs, de wetenschap. Diezelfde sociaal-economische dynamiek die ook de schrijvers in een democratie ertoe brengt zich te richten op nut en winstbejag, zorgt er ook voor dat democratische volkeren een sterke voorkeur voor toegepaste wetenschap aan de dag leggen. Fundamenteel onderzoek is daarentegen weinig tastbaar, levert geen direct nut op en zeker op korte termijn geen grote hoeveelheden geld. Demokraten maken liever ingenieuze machines en werktuigen die nut hebben – en geld opleveren – dan dat zij zich langdurig en diepgaand in de kleinste details van de natuur verdiepen (vol. II, 1, ix) (de Tocqueville 1840).

Daarnaast zijn rust en gemoedsrust vereisten voor contemplatie en diepgravend onderzoek – kwaliteiten die men bij een talrijke, welvarende aristokratie eerder aantreft dan te midden van de dynamiek van het voortdurend stijgen en dalen op de sociale ladder en het naarstig op zoek zijn naar macht en fortuin in een democratie (de Tocqueville 1840) (vol. II, 1, ix). De democratische mens is gericht op handelen, niet op overdenken. Sterker nog: ze hebben er ook minder waardering voor en komen het liefst snel in actie⁴². Naast hun zucht naar meer geld worden wetenschappers in een democratie ook gestuurd door de alom aanwezige, machtige publieke opinie, die gericht is op nut en (materiële) vooruitgang. Dit leidt ertoe dat men over het algemeen excessief hecht aan: “*élans rapides et ... conceptions superficielles de l’intelligence*” (vol. II, 1, x) (de Tocqueville 1840).

De vraag is waaruit die toegepaste wetenschap dan bestaat. Evenals Aristoteles onderscheidt Tocqueville verschillende vormen van kennis. Zo is er een verlangen kennis te gebruiken (Aristoteles’ *τέχνη*) en een zuiver verlangen naar kennis (Aristoteles’ *ἐπιστήμη*)⁴³. De Amerikanen richten zich volgens Tocqueville vooral op techniek, niet op het vergroten van de wetenschappelijke kennis.

Het is misschien dan ook terecht dat Tocqueville twijfelt of de fundamentele wetenschap zich in democratieën tot eenzelfde, hoog niveau zal ontwikkelen als in aristokratieën. Fundamenteel onderzoek leidt immers, zoals gezegd, niet tot direct geldelijk gewin. Echter kan de techniek maar beperkt voortschrijden zonder bijbehorende doorbraken in fundamentele kennis. Als er wetenschappelijke vooruitgang zal komen vanuit een democratie, dan zal dat volgens Tocqueville vooral zijn door de veel grotere aantallen wetenschappers, afkomstig uit een potentieel dat in een aristokratie niet benut wordt, waar ongetwijfeld zeer getalenteerden tussen zullen zitten die een roeping in de zuivere vorm van wetenschap hebben.

Resumerend kan gezegd worden dat de aard van het sociale bestel in een democratie ook effect heeft op letteren en wetenschap. De publieke opinie en het voortdurend stijgen en dalen op de sociale ladder hebben een sterke mate van nutsdenken tot gevolg. Dit heeft zijn weerslag op de aard van de literaire werken en de wetenschapsbeoefening. Daar beide zijn gericht op zo veel mogelijk opbrengsten op de korte termijn, spelen de vluchtig geschreven boeken sterk in op de smaak, belangen en vooroordelen van het lezerspubliek en is de wetenschapsbeoefening

⁴²Ikzelf werd herinnerd aan een anekdote van een hoogleraar biochemie over een samenwerkingsproject waaraan hij deelnam met onderzoekers uit Europa en de Verenigde Staten. Toen er enkele ideeën werden geponeerd, sprongen de Amerikanen in alle haast op om direct aan de slag te gaan, tot verbazing van de Europeanen, die graag uitvoerig wilden bediscussieren welke experimenten onder welke voorwaarden en omstandigheden het best geschikt waren. De Amerikanen wilden liever ‘al doende leren.’ Een dergelijke mentaliteit bespeurde Tocqueville twee eeuwen eerder al.

⁴³Van het eerste komt ons woord ‘techniek’ van de laatste ons woord ‘epistemologie’ (de parallellen tussen Tocquevilles opvattingen en die van Aristoteles hierover kunnen verder worden onderbouwd met vol. II, 1, x waarin hij op eenzelfde manier een driedeling van ‘sciences’ (ik noem hier alleen de eerste en de derde) onderscheidt en zegt dat de Amerikanen zich vooral met de meest praktische bezighouden).

vooral gericht op toepassing: het produceren van vernieuwende machines en werktuigen om de productiviteit te verhogen. Om deze tendens in de letteren te temperen, is het zinvol om kennis te nemen van de literaire werken uit de Oudheid. Echter, daar dit geen direct nut dient, is dit slechts voor een kleine groep gemotiveerde en getalenteerde mensen weggelegd. Voor de wetenschap geldt dat niet alleen de algemene voorkeur niet gericht is op fundamenteel onderzoek, maar dat hiervoor ook de juiste rust en mentaliteit ontbreekt. De benodigde wetenschappelijke vooruitgang in kennis moet in een democratie vooral komen door grote aantallen.

Wilhelm von Humboldt en het ‘Bildungsideal’

Na het schetsen van de algemene kenmerken en zwakheden van de letteren en wetenschap in het democratische sociaal bestel, is het zinvol om stil te staan bij de inhoudelijke eisen die aan de universitaire opleiding gesteld moeten worden teneinde deze zwakheden zoveel mogelijk te compenseren.

Een denker die veel geschreven heeft over het (hoger) onderwijs is Wilhelm von Humboldt (1767 – 1835). Deze Pruisische denker, taalgeleerde, diplomaat en staatsman speelde een grote rol in de ‘Bildungsfilosofie’ van de negentiende eeuw. Op het eerste gezicht zijn er overeenkomsten met Tocqueville. Beiden zijn telgen uit een adellijke familie – hoewel de Humboldts zich pas begin achttiende eeuw ‘freiherr’ mochten noemen – en genoten een klassieke, humanistische opleiding met veel aandacht voor de antieken. Beiden hebben hun ideeën in de praktijk gebracht en zich ingezet voor het algemeen belang, in bestuur en politiek. Beiden leggen een liefde voor vrijheid aan de dag, in de overtuiging dat een individu hierin de meeste kans heeft zich (moreel) te ontwikkelen, wat het doel is van hun politieke filosofie. Hoewel zowel Tocqueville als Humboldt zich richt op het individu maar zonder daarbij diens context uit het oog te verliezen – de idee van Aristoteles’ ‘ζῶον πολιτικόν’ was hen zeer wel bekend – lijkt de laatste zich meer op het innerlijke leven van het individu te richten, maar ook dit heeft directe consequenties voor zijn omgeving en Humboldts sociale en politieke filosofie, zoals zal blijken.

Hoewel Humboldt wel wordt gezien als de vader van het Duitse liberalisme, is hij, evenals Tocqueville, niet zo gemakkelijk in een categorie in te delen. Hij stond mijlen ver van het absolutistische gezag van de Pruisische koning, maar had ook grote kritiek op de Franse Revolutie, die hij destijds in Parijs van dichtbij meemaakte. Humboldts positie houdt daarmee ergens het midden tussen het absolutisme en de radicale, egalitaire politiek van de Franse revolutionairen. Evenals Edmund Burke (Burke 1790) verweet hij de Fransen een geloof in maakbaarheid, een totaal nieuwe samenleving uit de grond te willen stampen gebouwd op slechts abstracte ideeën en daarmee niet aansluitend op bestaande tradities en gewoonten. Veel beter zou het zijn om als staatsman de weg der geleidelijkheid te kiezen en geduldig en stap-voor-stap veranderingen te implementeren, wat Popper later ‘piecemeal engineering’ (Popper 1957) zou noemen. Hierbij dient hij gebruik te maken van ‘Takt,’ de klassieke notie *φρόνησις* of prudentia. Een staatsman zou in zijn handelen moeten kiezen voor de methode van de hervormingsgezinde conservatief (Labrie 1986).

Aan de antieke praktische filosofie ontleent hij ook het idee dat deze een ethisch doel heeft⁴⁴ (Labrie 1986). Hierin zien we een parallel met Tocqueville, die meende dat deugdzaamheid het achterliggende doel van de politiek is. Voor Humboldt is dat doel “Bildung.” Zijn politieke filosofie is er dan ook op gericht zoveel mogelijk voorwaarden te scheppen voor deze “Bildung” welke hij beschrijft in zijn *Ideen zu einem Versuch, die Gränzen der Wirksamkeit des Staats zu bestimmen* uit 1792, hierna *Versuch*.

“Bildung”

Der wahre Zweck des Menschen, nicht der, welchen die wechselnde Neigung, sondern welche die ewig unveränderliche Vernunft ihm vorschreibt, ist die höchste und proportionierlichste Bildung seiner Kräfte zu einem Ganzen. Zu dieser Bildung ist Freiheit die erste und unerläßliche Bedingung. (von Humboldt 1851)

⁴⁴zie bijvoorbeeld *Ethika Nicomacheia I*, 10 waar Aristoteles beweert dat het doel van de politiek het hoogste goed is. Het hoogste goed is geluk dat bereikt wordt door deugden te ontwikkelen (Aristoteles 1999).

Centraal in Humboldts filosofie is het concept “Bildung”: zowel zijn politieke filosofie als zijn ideeën omtrent onderwijs worden erdoor geschraagd. Het is dan ook belangrijk om alvorens zijn ideeën daarover toe te lichten eerst uitvoerig stil te staan bij de inhoud van het concept “Bildung.” Het is een woord dat moeilijk te vertalen is, vertalingen als ‘vorming,’ ‘beschaving,’ ‘cultivering’ zijn slechts bij benadering juist (Labrie 1986). Het ligt voor de hand om bij het woord “Bildung” te denken aan ‘Bild:’ een afbeelding van de werkelijkheid, zoals een schilderij, foto of standbeeld. Men kan het werkwoord ‘bilden’ in materiële vorm opvatten, als het werkwoord ‘vormen’ (Labrie 1986). Hierbij kunnen we denken aan een blok graniet dat tot een beeltenis wordt gevormd: we halen de potentieel aanwezige vorm van het beeld uit het blok, waarmee we het materiaal zijn bestemming geven. Hetzelfde zou opgaan voor een brok klei dat we tot een sculptuur boetseren. Vatten we dit ‘bilden’ nu niet in materiële zin, maar in figuurlijke zin op, dan komen in de buurt van wat doorgaans met “Bildung” bedoeld wordt.

Volgens Labrie kent “Bildung” een drietal belangrijke kenmerken: I) universaliteit, II) totaliteit, III) innerlijkheid (Labrie 1986). De universaliteit is erin gelegen dat “Bildung” de ontwikkeling van alle geestelijke en morele talenten behelst. Met totaliteit bedoelt hij het streven om deze talenten tot een harmonieus geheel te ontwikkelen. Het innerlijk karakter van “Bildung” bestaat eruit dat het individu los van zijn omgeving wordt beschouwd, ondanks het feit dat handelen ten opzichte van die omgeving wel degelijk bijgedragen kan hebben aan deze “Bildung.”

Het begrip “Bildung” laat zich benaderen door een zo groot mogelijke innerlijke vervolmaking van de menselijke aard tot een harmonieuze persoonlijkheid. Voor Humboldt was “Bildung” is de ware menselijke bestemming. Evenals voor Aristoteles (Aristoteles 1999) ligt de menselijke bestemming voor hem in een zo groot mogelijke menselijke vervolmaking, een vervolmaking die niet afhankelijk is van uiterlijke leefomstandigheden, omdat deze altijd aan plotselinge en toevallige veranderingen onderhevig kunnen zijn. Men moet zichzelf vormen als een kunstwerk en hierbij alle individuele talenten zo veel mogelijk tot ontplooiing laten komen en dit vormen tot een harmonieus geheel, een soort ‘homo universalis.’ “Bildung” is daarmee een individueel streven.

Een belangrijke plaats nemen de zogenaamde “Kräfte” in. Deze ‘Kräfte zijn innerlijke drijfveren, vergelijkbaar met het begrip ‘passions’ dat we in de moraal filosofie van de Schotse Verlichting (zoals bij Hume en Smith) vinden, als ook met ‘les passions’ bij Montesquieu (Montesquieu 1748, Labrie 1986). Humboldt noemt verder vrijheid de ‘eerste en noodzakelijke voorwaarde’ (zie bovenstaand citaat). Deze vrijheid is nu juist cruciaal omdat deze onafhankelijk moet zijn van dwang. De vrije “Kräfte” en het toeval zijn leidend in het proces van “Bildung,” wat erop neerkomt dat van een gestructureerd en vooropgezet plan geen sprake kan zijn, zowel niet een eigen plan als een van buiten opgelegd plan. De talenten van het ene individu zijn niet die van een ander, er is geen algemeen of universeel plan mogelijk; Humboldt hecht sterk aan de idee van de uniciteit van het individu. Daarnaast kan de ontplooiing dus ook niet gericht zijn op een uiterlijk doel, het doel is immers “Bildung.” Daarnaast houdt “Bildung” in dat alle geestelijke talenten en deugden moeten worden ontwikkeld, wat inhoudt dat men zich veelzijdig en dus niet eenzijdig dient te ontwikkelen. Eenzijdig geldt immers niet als ‘harmonieus.’

Humboldts politieke filosofie: gericht op “Bildung”

Zoals gezegd staat het begrip “Bildung” centraal in Humboldts politieke filosofie zoals we deze kunnen lezen in zijn *Versuch* (von Humboldt 1851). Hierin kunnen we lezen op welke manier Humboldt “Bildung” een praktische uitwerking geeft. Aangezien “Bildung” het hoogste doel van de mens is, moet de politiek gericht zijn op het faciliteren van zo veel mogelijk “Bildung.” Ook al klinkt het tegenstrijdig, deze politiek is er één die gekenmerkt wordt door non-interventie. Immers, voor “Bildung” was vrijheid de eerste en noodzakelijke voorwaarde. “Bildung” is een eigen activiteit, gericht op zelfontplooiing tot een harmonieuze persoonlijkheid: opgelegde “Bildung” is dan ook een *contradictio in terminis*.

Volgens Humboldt streeft de staat als doel na: machtsuitbreiding, rust en welvaart. Om deze te bereiken moet het leven van burgers zoveel mogelijk gereguleerd, wat een grote, centrale

bureaucratie vergt die universele regels produceert⁴⁵. Door “Vielregiererei” beperkt de staat sterk de vrijheid die voor “Bildung” van essentieel belang is, op verschillende manieren: zij neemt in haar streven naar rust en orde confrontaties weg die van belang zijn voor het ontwikkelen van de “Kräfte” (Labrie 1986) en ontmoedigt zij het eigen initiatief door zich in haar streven naar welvaart te richten op het bevorderen van landbouw, nijverheid en handel en het op zich nemen van armenzorg en gezondheidszorg (von Humboldt 1851). Door het ontmoedigen van initiatief zal de ontwikkeling van burgers stil komen te liggen en door hen de verantwoordelijkheid over de armen af te nemen worden zij beperkt in hun morele ontwikkeling. In Humboldts visie zijn het ‘Nationalanstalten,’ waarin burgers door vrijwillige associatie taken als armenzorg op zich nemen (von Humboldt 1851). Deze ‘civil society’ draagt bij aan de ontwikkeling en “Bildung” van de individuele burgers alsmede het welzijn van de samenleving als geheel. Humboldt toont zich hiermee een groot tegenstander van de “Fürsorgestaat,” de verzorgingsstaat.

Het belangrijkste doel van de staat volgens Humboldt is het scheppen van voorwaarden voor “Bildung.” Dat doet zij op twee manieren. Ten eerste door zich op zoveel mogelijk vlakken afzijdig te houden teneinde een zo groot mogelijke vrijheid en zelfstandigheid van haar burgers te bereiken. Ten tweede door de voorwaarde voor vrijheid en zelfstandigheid, veiligheid, te waarborgen (von Humboldt 1851, Cliteur et al. 1993). Humboldt maakt in de genoemde non-interventie echter één uitzondering: het morele en fysieke welzijn van “Unmündige und des Verstandes Beraubte” (XIV)(von Humboldt 1851), te weten kinderen en verstandelijk beperkten, voor wie “Bildung” (nog) niet is weggelegd en die een makkelijk slachtoffer vormen van kwaadwillenden.

In tegenstelling tot andere bewegingen in die tijd, zoals de Volksaufklärungs-beweging die tot doel had de lagere klassen te verheffen en hen productiever te maken (Kudsen 1996), is Humboldts ‘Bildungsideal’ universeel: het zou gelden voor ieder lid van de samenleving. Het is een ieders taak om zichzelf zo volledig mogelijk te ontwikkelen naar zijn eigen vermogens. Of dat nu is tot een bekwaam ambachtsman, wetenschapper of arbeider: er moet uit gehaald worden wat erin zit.

Hoewel oorspronkelijk een filosofisch ideaal, kreeg “Bildung” al snel de aandacht van de autoriteiten. Deze hadden, zoals gezegd, een grote behoefte aan hoogopgeleide ambtenaren om het landsbestuur te professionaliseren. “Bildung” werd zo een criterium waarop hoge ambtenaren werden gerecrueteerd. Gevolg hiervan was dat het hoge ambtenarenapparaat vooral bestond uit academici die het ‘Bildungsideal’ aanhingen (Labrie 1986). De universiteit werd de voornaamste toeleverancier van hoge ambtenaren. Hierdoor ontstond een nieuwe elite, op basis van – het meritokratische criterium – “Bildung” dat zich vooral manifesteerde op bestuurlijk vlak: het “Bildungsbürgertum.” In de praktijk bestond deze elite vooral uit leden uit de hogere sociale klassen. Hoewel ook getalenteerde leden van de lagere klassen door een systeem van beurzen toegang hadden tot het hoger onderwijs, kozen zij om economische redenen toch vaak voor een beroepsgerichte opleiding (Labrie 1986). Deze praktische opleidingen waren volgens Humboldt, evenals concrete beroepen waarvoor men werd opgeleid, minderwaardig ten opzichte van het contemplatieve leven (‘θεωρία’), een opvatting die we ook bij antieke denkers als Aristoteles tegenkomen (Aristoteles 1999). Humboldt had daarom veel kritiek op de voorkeur voor materiële genoegens van zijn tijdgenoten. Daarnaast dwingt het alledaagse beroepsleven van verreweg de meeste mensen in de samenleving tot eenzijdigheid: een kok zal zich vooral richten op kennis en vaardigheden die met het bereiden van voedsel te maken hebben, de slager houdt zich vooral met de anatomie van vee en de eigenschappen van vlees bezig. Zaken die in hun dagelijks leven nuttig zijn. De kans is klein dat zij in hun drukke bestaan tijd en aandacht vinden om zich te verdiepen in filosofie, kunst en wetenschap. Het ‘Bildungsideal’ werd daarmee vooral iets voor leden van een kleine – maar: open – elite van filosofen en wetenschappers⁴⁶. Hun activiteiten staan – in hun eigen visie – niet in dienst van bijzondere belangen, maar van de algemene ‘Geist.’ Om deze reden staan zij ook wel bekend als de ‘Geistesaristokratie’ (Labrie 1986).

In de loop van de negentiende eeuw echter, werd “Bildung” vooral een middel om een aan-

⁴⁵We zien hier duidelijke parallellen met het denken van Tocqueville en zijn beschrijvingen van het ancien régime: zwakke, uniforme burgers onder een absoluut vorst (de Tocqueville 1856).

⁴⁶Labrie (Labrie 1986) spreekt ook van kunstenaars, maar dat is voor de loop van mijn betoog verder niet relevant.

stelling op een hoge en machtige functie in het Pruisische staatsapparaat te verkrijgen, in plaats van een doel op zich (Labrie 1986). Humboldt zou deze ontwikkeling met lede ogen hebben aangezien.

De Pruisische onderwijshervormingen en hun navolging

Na de dramatische verlopen veldslagen op 14 oktober 1806 bij Jena en Auerstedt en de algehele malaise die erop volgde, wenste het Pruisische gezag een algehele opleving van land en cultuur. Het besloot daarom tot een onderwijshervorming die het land er weer boven op moest helpen. Deze zou plaatsvinden onder leiding van Wilhelm von Humboldt. Eindelijk kreeg hij de mogelijkheid om zijn door de jaren heen ontwikkelde ‘Bildungsphilosophie’ in wetgeving om te zetten. Op 20 februari 1809 werd hij benoemd tot hoofd ‘Sektion für Kultus und Unterricht’ van het ministerie van binnenlandse zaken. In deze bevoegdheid gaf hij in een kleine twee jaar – hij zat er slechts tot halverwege 1810 – vorm aan een omvangrijke onderwijsvernieuwing (Labrie 1986) en was zo de vader van een onderwijssysteem dat gedurende de eeuw die erop volgde zeer invloedrijk zou zijn in West-Europa en op allerlei plaatsen navolging zou vinden. In Nederland was dat bijvoorbeeld door de Wet op het hoger onderwijs van Thorbecke (1876) (Willink 1998).

Humboldt had voor dit nieuwe onderwijssysteem een drietrapsraket voor ogen: de basisbeginselen van lezen, schrijven en rekenen zouden worden bijgebracht op de Elementarschule: ‘alles wat men als mens en als burger noodzakelijkerwijs moet weten.’ Vervolgens stroomde men door naar het gymnasium, alwaar men kennis zou maken met de Griekse en Latijnse taal en de klassieke auteurs en werken uit de Oudheid. Leerlingen dienden deze werken zelf te interpreteren en dit zou bij moeten dragen aan de ontwikkeling van de eigen begripsvorming; het gaat dus niet zozeer om de inhoud, maar om het ontwikkelen van vaardigheden. Naast de klassieken was er nog onderwijs in wiskunde en natuurwetenschappen evenals geschiedenis en aardrijkskunde. Het gymnasium diende als voorbereiding op de universiteit, waarin de persoonlijke Bildung van het individu pas echt op gang zou komen. In de praktijk bleken bepaalde elementen uit het oude onderwijssysteem echter hardnekkig, waaronder de middelbare ‘Bürgerschule,’ die veel praktischer was ingesteld dan Humboldts gymnasium. Veel ouders uit lagere klassen die hun kind een goede voorbereiding wilden geven in de beroepspraktijk, bleven voor dit type onderwijs kiezen (Labrie 1986).

In Nederland zou Thorbecke voor een vergelijkbaar systeem kiezen, omdat hij anders dan Humboldt tot het inzicht was gekomen dat handel en industrie baat hadden bij beter opgeleide krachten. Hij kwam hierom tot voorstellen voor nieuw middelbaar onderwijs dat praktisch bruikbaar moest zijn, maar los stond van het gymnasium en zijn vervolgopleiding, de universiteit (Willink 1998). Naast deze ‘academische route’ werden de HBS en de TH geplaatst die zouden opleiden tot een hoger beroep in handel of nijverheid. Thorbecke had in zijn jonge jaren door de Duitse landen gereisd en was onder de indruk geraakt van de prestaties en de ambiance van de Duitse onderwijsinstellingen. Hij zou later in Nederland de universiteiten hervormen, het gymnasium inrichten als vooropleiding op de universiteit en de ‘Hoogere Burgerschool’ (HBS) oprichten. Dit onderwijssysteem, van MULO, HBS, technische hogeschool (TH, tegenwoordig TU), gymnasium en universiteit heeft tot aan de invoering van de Mammoetwet in ’68 met slechts kleine veranderingen voortbestaan. Het is een vaststaand feit dat van de jaarlijks uitgereikte Nobelprijzen in de natuurwetenschappen er als deel van de bevolking in de eerste decennia van de twintigste eeuw de meeste naar het kleine Nederland gingen. Er wordt verondersteld dat het toenmalige onderwijssysteem hier in grote mate aan bij droeg (Willink 1998).

In hoeverre dat daadwerkelijk zo is, is moeilijk na te gaan, maar ik denk dat Willinks these niet helemaal uit de lucht gegrepen is. Het Nederlandse systeem was geënt op het Duitse en Duitsland vormde een andere grote winnaar van Nobelprijzen, evenals Zwitserland. Nu is het zo dat Nobelprijzen gegeven worden voor grote doorbraken in de wetenschap die doorgaans stoelen op gedegen en vrij fundamenteel onderzoek. Dikwijls multidisciplinair fundamenteel onderzoek bovendien, waarop juist in de Humboldtiaanse visie sterk de nadruk lag. Ook in het feit dat Nobelprijswinnaars in deze tijd, in tegenstelling tot de periode na de Tweede Wereldoorlog, in Nederland bleven wonen en werken, mede vanwege het sterke onderzoeksklimaat (Willink 1998), zie ik een ondersteuning voor Willinks these.

De universiteit, de kroon op de persoonlijke “Bildung”

Hoewel door de Fransen verpletterend verslagen, bestond er onder Pruisen een sterk gevoel van superioriteit, met name in literaire kringen. De Duitse cultuur was toch hoogstaander dan de Franse! Zoals Rome ooit Griekenland militair en bestuurlijk inlijfde, maar de Grieken Rome cultureel en literair veroverden, zo zou ook Pruisen zich in cultureel opzicht kunnen revancheren⁴⁷. Frankrijk had eerder een systeem opgezet van ‘Grandes Écoles,’ waarin sterk de prioriteit werd gegeven aan praktijkgerichte wetenschap – niet geheel toevallig precies zoals Tocqueville de voorkeuren van democratische volkeren beschrijft.

Von Humboldt had een ander soort universiteit voor ogen. De universiteit moest de kroon vormen op de persoonlijke ‘Bildung’ van de student. Volgens het principe van ‘Universitas litterarum’ werden onderzoek en onderwijs gebundeld op één instelling, waarin onderzoek volledig vrij was, los zou staan van gedachten aan toepassingen en direct verbonden zou zijn met het gegeven onderwijs. Er werd veel aandacht besteed voor brede, algemene vorming en filosofie en ook werd er veel gevraagd van de zelfwerkzaamheid van de student. Deze moest immers zelf zijn weg vinden, ongehinderd door uiterlijke factoren zijn eigen bestemming – zijn eigen ‘Bildung’ – vinden (Labrie 1986, Willink 1998). Hoewel de grote, literaire werken en filosofie uit de Oudheid een belangrijke leidraad vormden voor het onderwijs, alsmede een vak als geschiedenis, was Humboldt hierin niet dogmatisch: zij vormen middelen om het doel – “Bildung” – te bereiken. Deze teksten, ideeën en gebeurtenissen vormden een raamwerk waartegen de student zijn geest kon vormen teneinde het ideaal van volledige zelfontplooiing te benaderen. Door hier kennis van te nemen en hierop kritisch te reflecteren, verwierf hij vooral een kritisch oordeelsvermogen en leerde hij voor zichzelf na te denken⁴⁸. De “Kräfte” moesten ruimte krijgen om vorm te geven aan het Bildungsproces en dat kan niet vanuit het luchtledige: uit het niets kan men niet kritisch reflecteren. Voor reflectie en kritisch oordeelsvermogen is een object nodig en waarschijnlijk achtte Humboldt deze werken hiervoor geschikt. Het Bildungsproces kon niet worden gestuurd door een vooropgezet plan, dus de ‘strategie’ was daarmee om de studenten bloot te stellen aan een zo breed mogelijk scala aan materiaal, teneinde te bereiken dat zij zelf en zelfstandig hun eigen weg daarin zouden kunnen vinden. Het resultaat waren kritische, breed- en hoogopgeleide academici.

Omdat er bij de hogere staatsambten een voorkeur bestond voor dergelijk opgeleide academici, hoopte Humboldt het systeem van binnenuit te veranderen: alumni van zijn nieuwe type universiteit zouden de waarde begrijpen van academische vrijheid en fundamenteel onderzoek en deze om die redenen in hun latere werk in staatsdienst zo veel mogelijk proberen te beschermen en bevorderen.

Het is de hierboven beschreven vrije, op fundamenteel onderzoek en gerelateerd onderwijs gerichte universiteit die sinds de stichting van de Universiteit van Berlijn in 1809, thans sinds 1949 “Humboldt Universität,” lange tijd als ideaal gold en ook zeker zeer succesvol was. Het is ook dit type universiteit dat voor Allan Bloom uitgangspunt en ideaal vormt, zoals we nog zullen zien.

Wanneer we hierna Tocquevilles ideeën over onderwijs en wetenschap in democratieën in ogen-schouw nemen, valt ons direct op dat er tussen Humboldts gepropageerde streven naar “Bildung” en de noden en neigingen van democratische volkeren nogal wat verschil zit. Humboldt gruwde van het nutsdenken en de commerciële focus die nu juist kenmerkend is voor de democratie. Humboldts nadruk op het theoretisch leven, fundamenteel onderzoek, het in den brede cultiveren van de eigen talenten en dat alles geschraagd door een studie van de antieke letteren, is bij uitstek een houding die past bij een aristocratie.

⁴⁷Nog geen eeuw later, was Pruisen Frankrijk haast in alle opzichten voorbijgestreefd en wist zij na een korte, maar zeer succesvolle veldtocht (1870–1871) een einde te maken aan het Tweede Franse keizerrijk.

⁴⁸Hierin ziet men verwantschap met het begrip “Aufklärung” dat volgens Kant “der Ausgang des Menschen aus seiner selbstverschuldeten Unmündigkeit” was en gekenmerkt werd door de leus “sapere aude!” (Kant 1784). Ook bij bijvoorbeeld Mendelssohn worden de woorden “Aufklärung,” “Kultur” en “Bildung” in dezelfde zin genoemd (Mendelssohn 1996). In het woordenboek van J.A. Eberhard van 1819 werden de begrippen “Aufklärung” en “Bildung” nog op één lijn gesteld (Labrie 1986).

We kunnen hieruit concluderen dat een universele toepassing van Humboldts ‘Bildungsideaal’ niet zonder meer verenigbaar is met de eisen en interesses van mensen in een democratische samenleving. “Bildung” dient immers geen commercieel doel of beroepspraktijk. Dat is niet verbazingwekkend, want Humboldt mocht dan wel een liberaal zijn, hij was zeker geen voorstander van een egalitaire (demokratische) samenleving en doet dan ook geen afstand van de aristokratische standenmaatschappij. Wat hij voorstaat is een standenmaatschappij waarin niet geboorte, maar de mate van ‘Bildung’ de maatstaf is voor iemands status (Labrie 1986). Via het onderwijs heeft een ieder de kans zich te ontwikkelen, waardoor het een *open* aristocratie wordt. De standen zijn beroepsstanden en zijn hiërarchisch geordend naar mate van algemene ‘Bildung.’ In Tocquevilliaanse termen zouden we dit een ‘meritokratische aristocratie’ kunnen noemen, immers: het sociale bestel is er één van ongelijkheid en de toegang tot de standen geschiedt op basis van individuele kwaliteiten en verdiensten.

Het streven naar “Bildung” past in het aristokratisch ideaal van een contemplatief leven. Het vereist rust en contemplatie en het appèleert aan een gevoel van eer en verlangen zich te onderscheiden van anderen, in plaats van zich te conformeren. Een diepgevoeld verlangen *anders* te zijn dan de rest. De voorkeuren en opvattingen waarin zij afwijken van anderen, hun passies. Hieruit komt volgens Tocqueville ook de grootheid voort van de aristokratische persoonlijkheid (vol. II, 3, xvii) (de Tocqueville 1840): de aan haar toegeschreven deugden, kwaliteiten en mentaliteit. Deze zijn ook hard nodig in aristokratische samenlevingen, aangezien hierin niet de meerderheid, maar een relatief kleine groep individuen sturing geeft aan het landsbestuur. Hoewel dergelijke sentimenten ongetwijfeld veel sterker waren in aristokratische tijden, kan ik mij niet aan de indruk onttrekken dat dergelijke behoeften ook in democratieën bestaan. Neem de drang om beroemd te worden, tegenwoordig vaak uitgedrukt als het verlangen een ‘BN’er’ te zijn. Op het eerste gezicht heel normale mensen blijken bereid aan de – excusez le mot – ‘lulligste’ spelletjes en vreemdste programma’s deel te nemen, hun persoonlijke levenssfeer op te offeren om maar op televisie te komen. Of gezonde, volwassen mensen die in het bijzijn van een camera ineens als een volslagen krankzinnige gaan staan zwaaien in de hoop dat zij door grootmoeder of de buurvrouw worden waargenomen. Deze gevallen zullen we niet als grootheid of uitzonderlijke prestaties betitelen. Het zijn eerder kwaliteiten als het doorzettingsvermogen van een topsporter, de ambitie van een student en de creativiteit van een kunstenaar die we vinden getuigen van grootheid.

Wanneer “Bildung” een aristokratisch concept blijkt, betekent dat dat het daarmee helemaal niet bruikbaar in onze tijd? Verre van dat. Evenals in de negentiende eeuw kan het juist de maatschappelijke bovenlaag – het “Bildungsbürgertum – tot voordeel strekken. Juist degenen die door aanleg en interesse uitverkoren zijn om de hoogste opleiding te gaan volgen: het beperkte aantal studenten van wie Tocqueville zei dat zij zich zouden moeten richten op de studie van de antieke letteren, maar in mijn ogen ook de beoefenaren van fundamentele wetenschap. Het zijn tevens deze lieden die de toekomstige elites zullen vormen en juist zij zouden baat kunnen hebben bij een brede, fundamentele opleiding. En door hen, de gehele samenleving. Daarnaast getuigt het theoretische leven waarin “Bildung” past, van een aristokratische houding en we hebben gezien dat juist aristokratische elementen een remedie kunnen zijn voor de in hoofdstuk II genoemde gebreken van de democratie. Een aristokratisch opgeleide elite ten dienste van de democratie; het klinkt paradoxaal, maar misschien is dat wel precies wat we nodig hebben.

De rol van de universiteit in een democratie

In *The closing of the American mind* geeft Allan Bloom (1930–1992) een uitvoerige analyse van wat er mis is met de hedendaagse universiteiten (hij schrijft het boek in 1987). Zijn leven lang docent aan de universiteiten van onder andere Cornell, Yale, Toronto en Chicago, kende hij de academische wereld maar al te goed. In zijn boek houdt hij een consistent betoog voor wat hij noemt “liberal education.” De ondertitel luidt *how higher education has failed democracy and impoverished the souls of today’s students* en deze stelling heeft heel wat stof doen opwaaien bij zijn verschijning in 1987: verguisd door het grootste deel van de academen, maar veelvuldig en instemmend gelezen door de bevolking (Green 1998).

In zijn boek wijdt Bloom een groot stuk aan de rol van de universiteit in een democratische

samenleving (Part three). Bovendien geeft hij hiermee een concrete invulling aan Tocquevilles gedachten hierover, wat de reden is waarom ik hem hier heb opgenomen. Hij zegt er zelf over: “Tocqueville taught me the the importance of the university to democratic society. His noble book, *Democracy in America*, gave voice to my inchoate sentiments.” (Bloom 1987). We hebben gezien dat het democratische, egalitaire bestel volgens Tocqueville allesomvattende consequenties heeft voor alle aspecten van het leven binnen zo’n bestel. De mensen zijn vooral bezig met hun levensonderhoud, hun eigen zaken regelen, het stijgen en dalen op de sociale ladder. Hierdoor zijn zij vooral gericht op het praktische, in tegenstelling tot het theoretische: zij is er vooral op gericht de wereld te veranderen, zelden om haar te interpreteren (de Tocqueville 1840): door continu in beweging te zijn staan zij zelden stil om te reflecteren en na te denken.

Vernauwing van de geest en de Grote Traditie

De implicatie hiervan is dat de grootste zwakte van een democratie een gebrek is aan theoretisch leven die kan leiden tot arrogantie en onwetendheid: arrogantie door een totale onverschilligheid ten opzichte van andere mogelijkheden, onwetendheid door het pathetische gebrek aan kennis van het bestaan van deze mogelijkheden (Green 1998). Volgens Tocqueville en Bloom kan deze tekortkoming worden verholpen door een directe ervaring van een ander regime en temperament: aristocratie (de Tocqueville 1840, Bloom 1987). Tocqueville had de luxe deze aan den lijve ondervonden te hebben, wij – en al helemaal de Amerikanen – kunnen deze alleen maar indirect ervaren: zij is bewaard gebleven in de ‘Grote Traditie,’ de grote literaire werken van de westerse cultuur. Door kennis te nemen van deze traditie, haar boeken en deze te beleven, blijft zij deel van ons collectieve geheugen, van alwaar de student er individueel op kan reflecteren. Hij wordt geconfronteerd met vragen als ‘Wat is het goede leven?’ ‘Wat is deugd?’ en gestimuleerd hier zelf over na te denken. Allemaal zaken die in het door Bloom gepropageerde ‘liberale onderwijs’ uitvoerig aan de orde dienen te komen.

Van de hand van de Britse hoogleraar F. R. Leavis (1895 – 1978) verscheen in 1948 een boek met de titel *The Great Tradition* (Leavis 1948, Day 2009). Het boek is vaak beschimpt, ongetwijfeld elitair, maar de context waarin het verscheen, vlak na de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog, geven het doel van het boek zijn relevantie. De canon van ‘grote boeken’ die Leavis voorstelt, zouden niet alleen een esthetisch doel dienen, maar ook een ethisch doel: het bevorderen van de “awareness of the possibilities of life” (Leavis 1948). Het kennis nemen van boeken uit deze traditie zou zo bijdragen aan de morele opvoeding en verrijking van de geest, verruiming van de blik en het stimuleren eigen oordeelsvermogen. Picasso’s *Guernica* kan ons de gruweligheden van de Spaanse Burgeroorlog tonen, maar tegelijkertijd meer dan dat: het staat symbool voor de verschrikkingen en de gevolgen van oorlog in het algemeen; ook al hebben we deze niet meegemaakt, wij zijn via de ervaring van het schilderij deelnemer aan de gebeurtenis. Op die manier kan goede literatuur ons gebeurtenissen laten beleven, ervaringen geven van dingen die we niet zelf hebben meegemaakt en ons aan het denken zetten, laten reflecteren; over onszelf, ons handelen en onze plaats in de wereld. De wreedheden van de jaren dertig en de Tweede Wereldoorlog kwamen voort uit de ideologieën van communisme, fascisme en nationaal-socialisme, totalitaire ideologieën gericht op controle, een vernauwing van de blik; dit in tegenstelling juist tot literatuur. Het was niet voor niets dat de nazi’s er een grote lijst van verboden boeken op nahielden. Verbazingwekkend was het dat echter juist de studenten die op 10 mei 1933 overgingen op grootschalige boekverbranding (Rose 2008).

Het is een dergelijke afsluiting van de geest waartegen Bloom stelling neemt en waarnaar in de titel van zijn boek verwezen wordt. Een afsluiting (“closing”) die hij onwaarde in nazi-Duitsland en waarvan Heideggers ‘Rektoratsrede’ symbool geworden is. Deze redevoering betekende ook het einde van de onafhankelijkheid van de universiteiten. Het denken van Nietzsche, Weber, Freud en Heidegger leidde tot irrationalisme en relativisme (Bloom 1987). Ik zal hier nu proberen zijn argumenten te reconstrueren. Relativisme leidt ertoe dat de universele geldigheid en de waarde van de vragen en themata in de grote westerse literaire en filosofische werken wordt aangetast en irrationaliteit zorgt voor ondermijning van ons instrument deze te ontdekken en erop te reflecteren. Deze waren nu juist nodig om de blik van studenten te verwijden. De werken van grote auteurs kunnen handreikingen bieden om zaken als het ware en het goede voor onszelf

te vinden, hierop te reflecteren, er de sterke punten en relevantie voor de eigen situatie uit te halen. Dit verruimt onze blik: het maakt ons bewust van andere mogelijkheden, schenkt ons zinvolle ervaringen. Echter, wanneer relativisme predikt dat waarheid wordt wat je ervan maakt, de waarde die je er zelf aan geeft, dan zijn er geen universele standaarden. De hele exercitie die nu juist gericht was op het vinden van die standaarden, op het verruimen van de blik, is daarmee ineens irrelevant geworden. Immers, de waarden die men in deze werken vindt, worden daarmee gedegradeerd tot ‘een visie,’ ‘een mening,’ waartegenover er nog talloze gezet kunnen worden, alle even waardevol.

Waarom is deze vernauwing nu zo schadelijk? Tocqueville zag in de tirannie van de meerderheid het grote gevaar binnen een democratie. De tirannie van de meerderheid kan leiden tot slavernij aan de publieke opinie. De democratische despotie is hiermee gevaarlijker dan de aristokratische: het wegnemen van het inzicht in en uitzicht op alternatieven is vele malen succesvoller dan het afdwingen van uniformiteit onder dreiging van geweld. Zo’n tirannie maakt het onbegrijpelijk dat er andere manieren zijn, het sluit de mensen op in hun denkwereld die door de ‘despoot’ gedicteerd wordt – alle succesvolle, twintigste eeuwse dictaturen deden dit op één of andere manier. Tegenwoordig zouden we dat brainwashing noemen, in sterke mate is het te zien bij sommige sekten. Een sterke persoonlijkheid, met een goed ontwikkelde rede en een brede kennis van de alternatieven, van afwijkende opvattingen, kan hier weerstand tegen bieden.

De aldus gevormde morele lacune vormde het gat waarin de nazi’s konden springen; er was geen weerwoord. Dit zou ook het grote enthousiasme verklaren onder de boek verbrandende studenten en het moment van verschijnen van Leavis’ boek. Wat hebben de Weimarrepubliek en de Verenigde Staten van Blooms dagen ermee te maken? Welnu, Bloom zag sterke parallellen tussen zijn dagelijkse praktijk en de jaren dertig in Duitsland. Dezelfde filosofieën waren na de oorlog over komen waaien en vonden in de Verenigde Staten een vruchtbare voedingsbodem door het alomtegenwoordige gedachtegoed van Locke, dat “a just society could be based on self-interest alone” (Bloom 1987). Verbindt dit gegeven aan relativisme en irrationalisme en het resultaat is een irrationeel, atomistisch egoïsme. Het door Tocqueville geprezen ‘wel-begrepen eigenbelang’ van de Amerikanen was nu juist gebaseerd op de redelijke idee dat een individu niet los van anderen bestaat en concessies moet doen aan anderen om hem heen opdat zij dat ook ten opzichte van hem doen. Het idee dat het gedeeltelijk hun zin krijgen van iedereen – of de ene keer de één de volgende keer de ander – te verkiezen is boven een situatie waarin niemand zijn zin krijgt: door samenwerking en concessies is men uiteindelijk zelf ook beter af. Het is moeilijk voor te stellen dat de bovengenoemde geslotenheid van geest als gevolg van irrationalisme en relativisme, geen nadelige invloed heeft op dit ‘welbegrepen eigenbelang’ en daarmee op de publieke ruimte en het algemeen belang. Als men niet meer kan reflecteren op het goede, hoe kan men dan het algemeen belang beredeneren of zich inleven in de belangen van zijn medeburgers?

Bloom zag de studentenrevolte van de jaren zestig als een manifestatie van nu juist dit gebrek aan openheid. Dit leidde tot een eenheidsworst van irrationele, politiek-correcte en relativistische studenten die het zelden over wezenlijke zaken oneens zijn. De almachtige publieke opinie tiert welig, het gebruik van de eigen rede raakt op de achtergrond. Op wezenlijke vragen als ‘wat is het goede?’ komen dogmatische antwoorden en triviale feiten. De studenten zijn ideologisch: zij komen niet naar de universiteit om niet om de waarheid en het goede te vinden, maar om bevestigd te worden in hun eigen vooroordelen (Bloom 1987). Niet om te leren, maar om te onderwijzen. De studentenopstanden van de jaren zestig, in naam van de democratie, waren in Blooms ogen nu juist het tegendeel van democratisch. Gewapend met een morele superioriteit probeerde een minderheid een meerderheid haar wil op te leggen; in naam van de gelijkheid, maar toch waren zij een beetje meer dan de anderen: “Tyrannical impulses masqueraded as democratic compassion, and quest for distinction as love of equality.” (Bloom 1987)⁴⁹

⁴⁹Op een zelfde manier werd de Partij van de Arbeid destijds overgenomen door ‘Nieuw Links’ op basis van een PSP-achtig programma en is op dit moment een initiatief ‘G500’ gaande, dat de verkiezingsprogramma’s van de grote partijen probeert te beïnvloeden met een kopie van het verkiezingsprogramma van D66 in naam van ‘de jongeren.’

“In a nation founded on reason, the university is the temple of the regime”

Dit maakte het de universiteit nagenoeg onmogelijk om haar taak uit te voeren. Bloom legt de Verlichting uit als een groots project dat erop gericht was de rede tot fundament te maken van de samenleving; een onderneming om het politieke en intellectuele leven te reconstitueren onder supervisie van filosofie en wetenschap. De premisse is dat heersers onderwezen kunnen worden. De moderne filosofen slaagden in deze opzet, waar Sokrates faalde: hij werd ter dood veroordeeld voor zijn politieke bemoeizucht. Geschrokken door zijn lot hebben de filosofen na hem vooral geopereerd in de luwte van machthebbers: zij verbonden zich voor hun eigen veiligheid aan de aristocratie, die tijd had om zich door hen te laten onderwijzen, door haar levensstijl stelde zij smaak en nutteloosheid op prijs. Machiavelli is volgens Bloom het keerpunt: hij ging zich weer actief met de politiek bemoeien. Het project slaagde uiteindelijk met de oprichting van de Verenigde Staten: een samenleving gebaseerd op de rationele principes van welbegrepen eigenbelang en vrije markt, met gelijke politieke rechten voor iedereen. De essentie van filosofie is volgens Bloom het verlaten van alle autoriteit ten behoeve van de menselijke rede (Bloom 1987).

De drempels voor het gebruik van de rede zijn dan nu wel weg, maar maar het paradoxale resultaat van deze bevrijding van de rede is een grotere afhankelijkheid van de publieke opinie: dus een kleinere onafhankelijkheid. We hebben gezien dat uit Tocquevilles analyse van de democratie blijkt dat opvattingen en opinies steeds dichterbij elkaar komen te liggen doordat de mensen steeds gelijkjer zijn. Deze gelijke politieke rechten leiden ertoe dat aristocratie noch kerk bastions kan vormen van waaruit zij de opinie van mensen kan beïnvloeden, maar zorgen er tevens voor dat adel en kerk geen politiek platform meer bezitten van waaraf zij kunnen fungeren als rijke bron van afwijkende opvattingen. Men wordt dus steeds afhankelijker van de algehele publieke opinie, die, zo hebben we gezien, door de meerderheid gedictieerd wordt en wispelturig van aard is. Een bepaalde vorm van autoriteit, bijvoorbeeld in de vorm van een actieve aanwezigheid van traditie zou heilzaam kunnen werken: zij beschermt tegen de waan van alledag.

Concluderend kunnen we opmerken dat Tocqueville stelde dat aristokratische elementen in een democratie de effecten van de gebreken van die laatste, zoals de tirannie van de meerderheid en de centraliserende overheid, konden temperen. Niet geheel toevallig is dat ook de weg die Bloom in slaat. Om de democratie te redden van tirannie en armoede van ideeën en perspectieven, is contact met het aristokratische alternatief geboden. Niet om de geesten rijp te maken voor een reactionaire revolutie of om weemoedig terug te blikken, maar juist om de democratie te beschermen tegen zichzelf. Een aristokratische tuin, afgeschermd en afgezonderd van de egalitaire buitenwereld, waar een traditie en levenswijze blijven voortbestaan die vreemd zijn aan de democratie, maar haar desalniettemin gunstig gezind zijn en zelfs versterken. Een aristokratisch element binnen een democratie: “... hierarchical rather than egalitarian, theoretical rather than practical, leisured rather than busy. In that way, they would become ‘aristocratic elements’ within the democratic realm; not in pursuit of political power, like lawyers, but as guardians of excellence, sustained by academics.” (Green 1998). Dit is voor een democratie de enige mogelijkheid om dergelijke belangrijke kennis te laten voortbestaan, in tegenstelling tot een aristocratie kent zij geen intellectuele bolwerken als een ‘leisured class’ of een sterke, geïnstitutionaliseerde geestelijkheid – of althans niet in voldoende mate – die het theoretisch leven in de praktijk brengen. Een succesvolle universiteit is het bewijs dat een samenleving toegewijd kan zijn aan welzijn voor allen, zonder menselijk potentiaal af te stompen of de geest te onderwerpen aan het regime; een liberale universiteit is aristokratisch van aard, maar een trouwe vriend van de democratie: “in a nation founded on reason, the university was the temple of the regime.” (p245) (Bloom 1987).

De vrije universiteit; concluderende opmerkingen en wat haar bedreigt

Een elite in een democratie is als vanzelfsprekend meritokratisch: wanneer niemand permanent boven een ander verheven is, moeten verdiensten en capaciteiten aan iemand zijn superioriteit ten grondslag liggen. In onze huidige, democratische en redelijke samenleving worden geestelijke

vermogens hoog aangeslagen. Dit vermogen is niet bij iedereen gelijk en waar dit aanwezig is, moet het ontwikkeld worden. Hiervoor dient een opleiding en voor de meeste burgers voldoet een praktijkgerichte opleiding in handel of nijverheid. Voor de meest getalenteerden, de toekomstige elite, is er de hoogste, universitaire, opleiding. Deze opleiding richt zich op de letteren en de wetenschap. Door de aard van de democratie en haar gerichtheid op nut en productiviteit, nemen deze een andere vorm aan dan in een aristocratie.

De democratische mens wil snel resultaat van zijn arbeid en verkiest vluchtig geschreven boeken, met een korte actualiteit en een groot lezerspubliek boven een zorgvuldig gecomponeerd en doorwrocht literair kunstwerk met wellicht enige eeuwigheidswaarde. Ook richt hij zich in de beoefening van de wetenschap liever op commercieel exploitierbare uitvindingen en toepassingen dan het vergroten van fundamenteel wetenschappelijke kennis. Echter, deze alternatieven hebben wel waarde en kunnen zelfs de effecten van de gebreken van de democratie temperen: de almacht en wispelturigheid van de publieke opinie, oppervlakkigheid, algemeenheid, nutsdenken. Juist in het temperen van de tirannie van de meerderheid zagen we een rol weggelegd voor een elite.

Het zou dus goed zijn dat onze toekomstige elite bij hun universitaire opleiding diepgaand kennis nam van deze alternatieven. “Bildung” verschaft ons daarvoor een bruikbaar kader. “Bildung” is een proces waarin men zoveel mogelijk in vrijheid zijn aanwezige geestelijke zowel als morele talenten in den brede ontplooit, leidend tot een innerlijke vervolmaking tot een harmonieuze persoonlijkheid. Een brede, fundamentele opleiding die veel vraagt van de zelfwerkzaamheid en motivatie – “Bildung” moet zich immers in vrijheid afspelen – is hiertoe een geschikt middel. Het uitgebreid kennis nemen van de Grote Traditie kan daarmee heel goed inhoudelijk onderdeel uitmaken van deze opleiding. Het betreft (selectie van) de grote literaire werken uit de westerse, culturele traditie. Daar horen de door Tocqueville gepropageerde, aristocratische werken van de Oudheid nadrukkelijk bij. Het is waar dat Humboldt geen onvoorwaardelijk voorstander is van het lezen van deze werken, zij dienen immers vooral als middel voor “Bildung,” maar aangezien “Bildung” plaats moet vinden in een zo groot mogelijke vrijheid, er zoveel mogelijk moet worden overgelaten aan het toeval en zo breed mogelijk moet zijn, lijkt mij dat er *juist* ook in het kader van “Bildung” voor deze werken ruimte moet zijn. Zij getuigen van een wereld, de aristocratie, die wij niet meer aan den lijve kunnen ondervinden en bieden zo unieke – weliswaar secundaire – ervaringen die van grote waarde voor het Bildungsproces zouden kunnen zijn. Kennis nemen van deze traditie leidt tot verbreding en een openheid van geest, terwijl het individueel reflecteren op de themata die zij aansnijden de ontwikkeling van de individuele rede en oordeelsvermogen stimuleert. Dit was ook wat Humboldt beoogde met zijn onderwijs dat gericht was op de individuele “Bildung.”

Voor ons is het gebrek aan kennis van de Grote Traditie wellicht minder nijpend dan voor de Amerikanen. Zeker in Nederland geniet een significant deel van de toekomstige elite een opleiding aan een – humanistisch – gymnasium waar de taal en werken van de Oudheid worden onderwezen, al ligt hierop minder de nadruk dan vroeger – wat bijvoorbeeld tot uitdrukking wordt gebracht het aantal uren waarin zij tegenwoordig worden onderwezen. Daarnaast is er dan wel een temporele verwijdering, maar geen geografische verwijdering van de oude tijden; in Europa, waar de aristocratische tijden langduriger waren en voortduurde terwijl de van oorsprong democratische Verenigde Staten werden gesticht, zijn de restanten van het oude regime altijd aanwezig gebleven. In architectuur, kunst, letteren en wellicht ook in omgangsvormen. De “closing” neemt voor ons Europeanen dan misschien minder ernstige vormen aan, maar ik geloof niet dat dat de relevantie wegneemt om kennis te nemen van deze rijke traditie en vooral, zoals ook de Europeaan Humboldt meende, om deze te gebruiken om de eigen rede en moreel oordeelsvermogen tegen te vormen. Hiermee komen we ook tegemoet aan de doelstellingen die we stelden aan de opleiding van de elite: het ontwikkelen van de aan het einde van hoofdstuk II genoemde gewenste eigenschappen van een elite.

Moet deze opleiding daarmee dan ook maar voor een ieder beschikbaar zijn? Het antwoord luidt kort: neen. Tocqueville wees er niet voor niets op dat het buitengewoon onverstandig is om kennis van antieke literatuur wijd verspreiden onder alle gelederen de bevolking van een democratie. Niet alleen dient het voor henzelf geen bijzonder nut, zij hebben veel meer aan een praktijkopleiding die hen voorbereid op een beroep in handel of nijverheid, het is ook nog eens gevaarlijk: dergelijke kennis is potentieel subversief en kan elitaire ideeën aanwakkeren en

zo de democratische samenleving ontwrichten. Het is beter om deze in een kleine kring van getalenteerde belangstellenden te houden die leren hoe met deze werken om te gaan en om ze binnen de juiste context te plaatsen.

Wat is daarmee de rol van de universiteit? De universiteit dient om de juiste context te verschaffen voor deze en andere kennis, zij biedt een enclave waarbinnen een aristokratische ‘way of life,’ een leven van ‘θεωρία’ en ‘σχολή’ voortbestaat. Het doel is om de studie van antieke belles-lettres en fundamenteel wetenschappelijk onderzoek te herbergen, zaken die beter gedijen in een aristokratisch sociaal bestel. Niettemin zijn het zaken die de democratische samenleving als geheel dienen: zij kunnen een tegenwicht bieden tegen de democratische gebreken: een gerichtheid op het algemene, een alomtegenwoordig nutsdenken, een zeer beperkt vertrouwen in de invloed van het individueel menselijk handelen op de loop der geschiedenis en de almacht, ideëenarmoede en wispelturigheid van de publieke opinie. De universiteit vormt zo een aristokratisch instituut te midden van een democratische samenleving, maar ten dienste van die samenleving. Om als zodanig te functioneren, moet zij vrij en onafhankelijk zijn van de publieke opinie en binnen haar muren is één autoriteit doorslaggevend: die van de waarheid. Alle andere zijn bijzaak.

Zaken die deze eigenschappen van de universiteit bedreigen, zijn daarmee nadelig voor de samenleving als geheel. Een ‘demokratisering’ van de universiteit, zoals in de jaren zestig werd betoogd, is daarmee subversief ten opzichte van die missie. Een ‘demokratisering’ van de universiteit leidt ertoe dat zij haar onafhankelijkheid verliest en dat haar positie ondergeschikt wordt aan de publieke opinie. Dit heeft grote nadelige gevolgen. Bloom wijdt hier een groot deel van zijn boek aan, ik noem er twee en voeg er een derde aan toe.

Ten eerste betekent het dat de universiteit aan dezelfde gebreken gaat leiden als de democratie zelf: nutsdenken en focus op de korte termijn. Ineens moeten de academische activiteiten nut en relevantie hebben. Tocqueville liet al zien dat een democratische samenleving niet zoveel op heeft met abstractie en contemplatie. Zij dienen geen direct ‘nut’ en zijn zeker niet in korte termijnwinsten uit te drukken. Dit in tegenstelling tot de meeste zaken die van publiek belang zijn en die zich gemakkelijk laten uitdrukken in utiliteit: het grootste geluk voor het grootste aantal. Het belang van veiligheid (politie) en mobiliteit (infrastructuur) behoeven geen discussie. Het belang van het theoretische leven is niet direct zichtbaar aan het publiek. Het ziet geen nut en vraagt zich af waarom het in zijn belang is⁵⁰; hiermee heeft de universiteit een nagenoeg onmogelijk PR-probleem.

Ten tweede wordt de universiteit hiermee een vehikel voor politieke doeleinden. Naast – of zelfs: in plaats van – fundamentele studie en de zoektocht naar waarheid worden politieke wensen, zoals het stimuleren van minderheden en het vergroten van de in- en uitstroom, expliciete doeleinden van de universiteit. Bloom is hier kort over: los van het feit of deze zaken überhaupt wenselijk of haalbaar zijn – Bloom lijkt nog best positief hierover, maar dat kan hij zo doen lijken voor zijn lezers – is de universiteit wel het laatste middel dat je hiervoor zou moeten inzetten. Dergelijke ‘social engineering’ hoort thuis in een democratie, en is dus per definitie niet geschikt voor universiteiten, die nu juist aristokratische kenmerken moeten bezitten. Daarnaast leiden dergelijke missies af van de doelstellingen van excellentie en waarheidsvinding.

Ten derde, wanneer de universiteit ‘demokratisch’ wordt, houdt dat onherroepelijk in dat intern, macht een belangrijker rol gaat spelen dan ware kennis. In plaats van criteria als waarheid en helderheid is het nu ook – of vooral? – de mening van de meerderheid die doorslaggevend is. Nu is het politieke bestuur van het land best iets dat we aan de meerderheid kunnen over laten – binnen bepaalde grenzen – maar voor wetenschapsbeoefening zijn dissidente meningen echter onmisbaar. Waar zouden we zijn zonder Galileo, Descartes, Bohr en Heisenberg?

Had Bloom gelijk? Blooms Tocquevilliaanse analyse van de rol van de universiteit in een liberale democratie vind ik overtuigend, deze sluit naadloos aan bij Tocquevilles eigen ideeën over wetenschap en letteren in een democratie, welke ik eerder dit hoofdstuk ter sprake bracht. Het compenseren van de democratische gebreken door het introduceren van ‘aristokratische’ elementen teneinde vrijheid te waarborgen is een centraal motief in Tocquevilles denken dat op

⁵⁰hetzelfde kan gezegd worden van onderzoekssponsorende, commerciële bedrijven

vele plaatsen in *De la démocratie en Amérique* te vinden is. Het is misschien lastig om empirisch vast te stellen of al Blooms stellingen juist zijn en er daadwerkelijk een enorme verschraling in de zielen van de Amerikaanse studenten heeft plaatsgevonden, maar ik vind het moeilijk te geloven dat alle tumult van de jaren zestig en de roep op meer ‘demokratisering’ geen weerslag gehad heeft op de universiteiten. Daar kan men tegen in brengen dat het al vijftientig jaar geleden is dat Bloom zijn boek schreef en dat er, als hij gelijk had, er sindsdien wellicht veel zaken verbeterd zijn. Bij een dergelijke argumentatie heb ik mijn bedenkingen. Blooms ideaal was een onafhankelijke universiteit, mijn ervaring is dat eens verloren onafhankelijkheid bijzonder moeilijk weer terug te veroveren is. Zou de samenleving zich terugtrekken en de universiteit met rust laten, dan zullen er vast andere aasgieren op de loer liggen om dit aangeschoten wild te verschalken.

Los van de vraag of Blooms empirische claims kloppen, denk ik dat hij een overtuigende analyse heeft gemaakt van de gevaren die de liberale universiteit bedreigen. De positie van een universiteit in een democratie is een uiterst precaire. Er zijn politieke ideologieën – vanuit beide uitersten van het politieke spectrum – die haar onafhankelijkheid bedreigen en door haar aard ligt zij altijd in de vuurlinie: zij is zelf de plaats waar subversieve ideeën ontwikkeld en onderwezen worden. Hiermee is het gevaar een koekoeksjong voort te brengen levensgroot. Daarnaast bestaat het gevaar dat wanneer universiteiten zich nadrukkelijk op politiek vlak begeven, dit hun status verder verzwakt: een universiteit die zich uitdrukkelijk met de buitenwereld bemoeit, maakt zich ook kwetsbaar, zij nodigt als het ware de samenleving uit om zich ook uitdrukkelijk met de universiteit te bemoeien. Op deze manier wordt er zowel van binnenuit als van buitenaf op aan de sloten gemorreld van de poorten die de onafhankelijkheid van de universiteit moet waarborgen.

Waar Bloom weinig aandacht aan besteedt, maar dit heeft misschien te maken met zijn achtergrond als classicus en filosoof, is de bedreigingen voor het fundamenteel natuurwetenschappelijk onderzoek. In zijn boek zegt hij dat de bètafaculteiten zich in de troebelen van de studentenrevoltes afzijdig hielden en zich onaantastbaar achten. Toch is de invloed vanuit grote bedrijven, die zich door zich aan onderzoek te verbinden invloed hebben gekocht even zo zeer een bedreiging voor de onafhankelijkheid van de universiteit. Bedrijven zijn commerciële instellingen die in de eerste plaats op winst – en dus nut – uit zijn. Een laatste opmerking wil ik nog over Blooms boek maken, alvorens ik kort de relevantie van dit alles voor ons aanstip. Een aardige illustratie dat Bloom misschien ergens wel een punt had vind ik het feit dat er vanuit de academische wereld zoveel kritiek is geleverd op zijn boek, tot persoonlijke aanvallen aan toe. Kennelijk waren de universiteiten vatbaar (geworden) voor de publieke opinie.

Revelantie voor ons Zoals ik al had opgemerkt zal de afwezigheid van de Grote Traditie in ons collectieve geheugen minder groot zijn dan mogelijk in de Verenigde Staten. Dat neemt echter de relevantie ervan voor ons als burgers in een democratie niet weg. Bloom geeft een overtuigende analyse van de gevaren die de onafhankelijke positie van de universiteit en daarmee haar functie voor de democratie bedreigen. Hij richt zich hierin vooral op de samenleving en de schade die het studentenoproer van de jaren zestig de universiteit in zijn ogen heeft toegebracht. Demokratisering van de universiteit lijkt mij geen goed idee. Wie denkt dat het in Nederland allemaal wel mee gevallen heeft, wil ik onderstaand citaat niet onthouden:

“Juist het land dat van de westerse democratieën zo ongeveer de kalmste studentenopstanden heeft doorgemaakt, de meest radicale democratisering van zijn universiteiten tot stand heeft gebracht” (Lijphart 1990).

Aan de andere kant wordt ook wel beweerd dat de invoering van de Mammoetwet in Nederland een groter nadelig effect heeft gehad op de onderwijscultuur dan de ontwikkelingen aan de universiteiten (Schuyt & Taverne 2000). Daarnaast heeft de politiek vanaf de jaren zestig ook gaandeweg haar greep op de universiteiten verstevigd waarvan het maar de vraag is of dat de kwaliteit van onderwijs en onderzoek ten goede is gekomen. Tegelijkertijd is een veelgehoorde verzuchting van zowel politici en bedrijven dat de kwaliteit van onderwijs niet meer is wat hij geweest is.

De onafhankelijke positie van een universiteit in een democratie is een gevoelig evenwicht. Zij wordt niet alleen bedreigd vanuit de samenleving en van binnenuit, zoals Bloom betoogt, maar even zeer vanuit de overheid en vanuit de markt. “Knowledge is power,” stelde Sir Francis Bacon in de zestiende eeuw en een instituut dat dat in grote mate bezit en zelf ontwikkelt, is daarmee een gewild doelwit. Zowel samenleving, markt als politiek wensen haar te gebruiken voor hun eigen doeleinden, het behoeft geen argumentatie dat dit ten koste gaat van haar onafhankelijkheid.

V Synthese: de rol van elite in een democratische samenleving

samenvatting van het voorafgaande; Nederland: een democratische republiek; welk van de genoemde modellen past het best; pays légal, pays réel en de weg der geleidelijkheid; dat een elite onlosmakelijk verbonden is met fysieke ongelijkheid; de rol die de elite zou kunnen spelen in het doen herleven van de ‘civil society.’

In de inleiding vroeg ik mij af welke rol een elite zou kunnen vervullen in een democratische samenleving, een samenleving die gebaseerd is op een idee van gelijkheid. Deze vraag wilde ik beantwoorden door eerst een typering te geven van de kenmerken van een democratische samenleving aan de hand van het denken Alexis de Tocqueville. Door vervolgens proberen te achterhalen wat een elite nu precies is en welke positie en vormen zij historisch heeft ingenomen. Door daarna de beste opleiding voor de elite te behandelen aan de hand van de ideeën van Wilhelm von Humboldt en waaruit deze opleiding zou moeten bestaan aan de hand van het denken Allan Bloom zoals uiteengezet in *The closing of the American mind*. Nu ik in de voorgaande hoofdstukken deze vragen en onderwerpen heb behandeld, zal ik de belangrijkste punten nog één maal op een rijtje zetten en vervolgens mijn conclusies formuleren.

Voor mijn conclusies is vrijheid een voorwaarde. Niet (alleen) omdat vrijheid ons misschien wel vervuld van fijne gevoelens, maar omdat zij ons in staat stelt het beste uit onszelf te halen. Wil de mens ten volle zijn talenten kunnen ontplooien, in geestelijk en moreel opzicht, dan is vrijheid een noodzakelijke voorwaarde. Zowel Tocqueville als Humboldt hebben dat wat mij betreft afdoende aangetoond.

Wat is een democratie? Een democratie is een toestand waarin een volk zich kan bevinden die gekenmerkt wordt door een zeer grote mate van gelijkheid. In de eerste plaats in politieke zin, maar dit strekt zich weldra uit tot in alle aspecten, zowel materieel als immaterieel. Het enige wezenlijke verschil – en dat tot verschillen leidt – is de natuurlijke aanleg die iemand bezit. Door haar aard van gelijkheid kampt de democratie met enkele fundamentele gebreken: de mensen zijn allemaal gelijk en dus even zwak, waardoor de meerderheid een ontzettend grote invloed heeft op de publieke opinie, die ook nog eens heel wispelturig is. Deze almacht van de meerderheid kan leiden tot een ‘tirannie van de meerderheid,’ een meerderheid van burgers die door haar numerieke overwicht – immers, andere verschillen zijn minimaal – minderheden kan domineren. Daarnaast kent een democratie, in tegenstelling tot de hiërarchische en op conventie en traditie gebaseerde aristocratie, geen rangen en standen. Sociale mobiliteit is dus mogelijk en daarom zullen veel mensen zich richten op het verbeteren van de eigen positie. Omdat zij voortdurend met hun eigen zaken bezig zijn, bestaat het risico dat zij alleen aandacht aan hun eigen situatie besteden en hiermee het algemeen belang uit het oog verliezen. De aldus vrijgevalen ruimte in het publieke domein wordt ingenomen door de overheid, die hiermee verder centraliseert en bureaucratiseert.

Deze tendensen, de almacht van de meerderheid en verregaande centralisatie vormen bedreigingen voor de vrijheid en diversiteit en dus voor de morele verantwoordelijkheid. Deze gebreken bestaan niet in een aristocratie, omdat er secundaire machten zijn die tegenwicht bieden tegen centralisatie en door de principiële ongelijkheid van mensen de numerieke meerderheid van ondergeschikte belang is. Tocquevilles recept voor de democratische gebreken is om een voorbeeld te nemen aan aristokratische instituties en om te proberen daarvoor democratische tegenhangers te vinden. Hij noemt drie manieren: I) indirecte verkiezingen, die de verkozenen onafhankelijker maakt van de publieke opinie en daardoor beter in staat stelt om de lange termijn in de gaten te houden, II) een klasse van juristen en rechters die door aristokratische gewoonten als een voorliefde voor formele zaken en logische argumentaties onafhankelijk zijn ten opzichte van de publieke opinie en III) de vrije vereniging van burgers door ‘welbegrepen eigenbelang’ wat hen meer macht geeft dan individueel en zo centralisatie tegengaat en weerstand biedt aan de tirannie van de meerderheid.

In alle drie speelt een idee van elite een belangrijke rol. Zij zijn erop gericht om de beste en sterkste individuen een prominente rol te laten spelen in het tegengaan van de democratische gebreken. Doordat het hier expliciet gaat om capaciteiten en verdiensten, hebben deze elites een

sterk meritocratische component. Deze elites moeten de volgende eigenschappen bezitten: zij moet deugdzaam en verstandig zijn, over kennis en levenservaring beschikken, zij moet gericht zijn op de lange termijn en het algemeen belang en een zekere afstand bewaren tot de waan van de dag.

Wat is ‘elite’? Een elite is een minderheid binnen een groter verband, dat kan zijn een organisatie of een samenleving, en is in politiek-bestuurlijk, sociaal-economisch of sociaal-cultureel opzicht superieur aan de rest, de massa. Een belangrijk aspect is dat van acceptatie.

Waren alle drie deze aspecten in de Middel-Eeuwen nog verenigd in de adel, daarna lopen deze uiteen. Een belangrijke ontwikkeling doet zich voor vanaf de vroegmoderne tijd en met de opkomst van de burgerij: als criterium voor elite wordt geboorte minder belangrijk ten koste van geestelijke vermogens en verdienste. Op basis van enkele historische schetsen kunnen we drie modellen onderscheiden: I) het Britse model met een open aristocratie, waar verheffing plaats vindt op basis van geestelijke en commerciële verdiensten, II) het Franse model waarin een sterke dichotomie bestaat tussen de elite van de geest en de politiek-bestuurlijke elite en III) het Pruisische model waar sprake is van een politiek onafhankelijke ‘Geistesaristocratie.’ We hebben geconcludeerd dat in de beste situatie er sprake is van een algemene politieke elite (ongeacht democratisch of aristokratisch), geënt op meritokratische principes, die zich niet afzonderd maar deelneemt aan het publieke leven.

Ons eigen land was vanaf de zestiende eeuw al vrij burgerlijk, ondanks de aanwezigheid van adel is verdienste een leidend beginsel geworden om deel te nemen aan de elite. Hiermee kent ons land een democratische variant van wat we het Britse model hebben genoemd. Ten tijde van de Verzuiling of institutioneel pluralisme waren er afzonderlijke elites die georganiseerd waren rondom levensbeschouwelijke en politieke oriëntaties. Het zorgde voor stabiliteit, maar was weinig vrij – men had zijn zuil niet voor het kiezen – en daarnaast was er een zeer geringe politieke participatie van de massa.

De jaren zestig veranderden dat: op het einde van de Verzuiling volgde het einde van de toenmalige elites en een nieuwe politieke betrokkenheid. Ontzuild en verweesd ligt de politieke stem niet langer vast: de zwevende kiezer is een feit. De opstandige studenten van toen zijn de elites van nu. Er is kritiek op de ‘linkse elite,’ of deze nu terecht is of niet, een imago-probleem heeft zij zeker: een significante groep kiezers voelt zich niet meer vertegenwoordigd en zaagt aan haar stoelpoten. Hebben zij dit aan hun eigen streven naar ‘demokratisering’ te wijten?

Hoe en waar leiden we elite op? Een elite in een democratie moet, bij gebrek aan andere, wezenlijke verschillen, beginnen bij talent. Maar daarmee is men er nog niet. Om het beste uit onze besten te halen, is de beste opleiding nodig. Gezien de aard van de democratie ligt het voor de hand dat het merendeel een praktische opleiding volgt die voorbereid op een beroep in handel of nijverheid. Voor de getalenteerden met interesse zijn er de antieke letteren en de fundamentele wetenschap. Beide disciplines worden gekenmerkt door een sterk aristocratische inslag; de interesses van de democratische mens is doorgaans anders.

Een goede manier om het onderwijs aan de toekomstige elite in te vullen is door “Bildung” te stimuleren. In de versie waarop dit begrip door Wilhelm von Humboldt is uitgewerkt betekent het iets als: de zo groot mogelijke innerlijke vervolmaking van de menselijke aard tot een harmonieuze persoonlijkheid. Deze ontwikkeling van de geestelijke en morele talenten moet ongedwongen en vrij zijn, waarbij men zich door innerlijke “Kräfte” en het toeval laat leiden en daarnaast moet deze ontwikkeling veelzijdig zijn vanwege het doel: de genoemde harmonieuze persoonlijkheid. Ook Humboldts politieke filosofie staat in dienst van “Bildung.” Aangezien deze slechts in vrijheid plaats kan vinden, pleit hij voor een zo klein mogelijke rol van de staat, burgers dienen zaken als armenzorg door burgers zelf georganiseerd te worden, wat ook weer leidt tot “Bildung.” Bekendst is Humboldt misschien vanwege de grote onderwijshervormingen die ook in Nederland navolging kregen. Als architect van de moderne universiteit bundelde hij onderwijs en multidisciplinair, fundamenteel onderzoek en gaf de student veel vrijheid en zelfstandigheid.

“Bildung” heb ik gekarakteriseerd als een aristocratisch ideaal en de vraag is hoe zich dat

tot een democratie verhoudt. Vatten we echter de universiteit op als aristokratische enclave binnen een democratische samenleving en in dienst van die samenleving, dan hebben we een plek gevonden waar we zowel “Bildung” als de Grote Traditie leidraad kunnen vormen voor onderwijs aan een elite. Hiertoe dient een universiteit een vrije, onafhankelijke positie in te nemen binnen de democratische samenleving, een positie die van alle kanten bedreigd wordt.

Na deze samenvatting zal ik naar een conclusie toewerken, waarna ik bij drie aspecten langer stil zal staan: de ‘civil society,’ de universiteit en de kritiek op de rol van de elite.

Een democratische republiek en haar elite

We gezien dat een democratisch sociaal bestel gekenmerkt wordt door gelijkheid. Gelijke rechten, maar ook relatief gelijke inkomens, opleiding en ideeën. De bandbreedte is op alle terreinen minder groot: minder grote geesten, maar ook minder kleine; minder rijken, maar ook minder straatarmen; minder goeden, maar ook minder slechten. Minder snel een Nero, maar ook minder snel een Aurelius. In plaats daarvan een Jan Peter Balkenende. Het voordeel voor de meesten is dat zij in een democratie beter af zijn dan in een aristocratie. Standen en privileges zijn er niet meer in Nederland, voor de wet is een ieder gelijk. Nederland is een democratie.

Een republiek wordt gekenmerkt door het rekening houden met de belangen van een ander. Eén van de succesvolste manieren om dit te doen is om de burgers te laten deelnemen aan het bestuur. Een monarchie die binnen wettelijke kaders opereert, de constitutionele monarchie, is volgens deze definitie een vorm van republiek. Onder negentiende eeuwse denkers was dat helemaal geen vreemde gedachte: het was het ideaal voor Humboldt (Labrie 1986) en Tocqueville noemde het Verenigd Koninkrijk van zijn tijd een aristokratische republiek (de Tocqueville 1840). Het Koninkrijk der Nederlanden kan dus worden gekenschetst als een democratische republiek, waarin het hoogste publieke ambt, de Koning, erfelijk is. Zolang deze macht gebonden is aan heldere, algemeen geldende regels waarin het algemeen belang (*res publica*) gewaarborgd blijft, kan er sprake zijn van een republiek: de ‘burgerlijke’ monarchie Nederland had altijd al “republikeinse trekken” (Fasseur 2011).

Dit is het land waarin wij leven, de vraag is wat voor rol een elite daarin zou moeten spelen.

De Britse, open aristocratie, is een aantrekkelijk model omdat er een mogelijkheid is om tot deze klasse toe te treden. Zij stelt de klassen eronder een ideaal, een ‘way of life’ en voor wie succesvol is, is dat bereikbaar. De aristocratie neemt volledig deel in het publieke leven, en zijn op tal van manieren actief betrokken in de samenleving; zij is een voorbeeld voor velen. Toetreders worden aanvankelijk met enig wantrouwen bekeken, maar binnen enkele generaties zijn zij ‘ingeburgerd’: zij hebben zich de tradities en manieren van de aristocratie eigen gemaakt, draaien mee in charitatieve organisaties, zijn lid van prestigieuze ‘clubs’ en sturen hun kinderen naar prestigieuze ‘independent schools’ als Warwick en Eton. Het verschijnsel van de ongemaniëerde ‘patjepeeër’ is er dan ook zeldzaam, in tegenstelling tot de excentrieke edelman. Heel anders dan de oude adel in Nederland. Zij heeft zich teruggetrokken, is gesloten voor buitenstaanders: een kaste, in zichzelf gekeerd als de Franse adel in de nadagen van het ancien régime.

Het Verenigd Koninkrijk is daarnaast heel succesvol gebleken in het gaandeweg inpassen van democratische instituties in zijn aristocratisch staatsbestel. We hebben gezien dat het ook andersom kan. Juist voor de grote gebreken van de democratie – almachtige en wispelturige publieke opinie en tirannie van de meerderheid, centralisatie gerichtheid op het algemene – bestaan aristokratische remedies. De vraag is of dat zo eenvoudig is. De Britse constitutie is langzaam zo gegroeid, zich gaandeweg aanpassen aan de werkelijkheid. Deze ontwikkeling kan worden geduid aan de hand van de begrippen ‘pays légal’ en ‘pays réel’ die Tocqueville aan Guizot ontleende. De ‘pays légal’ vertegenwoordigt het netwerk van regels en wetten in een samenleving, terwijl de ‘pays réel’ de werkelijkheid vormt: de ideeën en handelwijzen van de mensen binnen de samenleving. Het ancien régime viel – en de Revolutie was gelegitimeerd – omdat de twee ‘pays’ uit elkaar kwamen te liggen: onder invloed van de geschriften en ideeën van de *philosophes* had de Franse bevolking democratische trekken, gewoonten en gedragingen gekregen en deze vormden een ‘mismatch’ met de nog bestaande aristokratische instituties. Het achttiende eeuwse Franse koninkrijk kende een aristokratische ‘pays légal’ en inmiddels een democratische ‘pays réel,’ dat kon alleen maar misgaan. In het Verenigd Koninkrijk was deze

‘mismatch’ er niet geweest, de ‘pays légal’ heeft zich met kleine stapjes aan de werkelijkheid aangepast, zoals de enige goede manier is.

We zijn daarmee aangewezen op voor ons reële opties. Los van de vraag of dat überhaupt wenselijk is, is het herinvoeren van een feodale orde is geen haalbare kaart: het social bestel is volgens Tocqueville immers een gegeven, men kan dit complexe geheel van regelgeving, mores en tradities niet van de één op de andere dag aanpassen omdat men het graag wil. Om diezelfde reden is Humboldts ideaal van een open beroepsstandenmaatschappij voor ons ook geen haalbare kaart. In het democratische bestel zijn alle mensen immers gelijken en het valt niet te verwachten dat zij er vrijwillig voor zullen kiezen een standenmaatschappij in te voeren. Rest de mogelijkheid om deze met geweld af te dwingen, maar ondanks de morele bezwaren is dat niet realistisch: tegen de meerderheid verliest men het op den duur toch. Dat neemt niet weg dat het op het moment dat Humboldt het schreef wel een reële mogelijkheid was die langs de weg van geleidelijkheid was in te voeren. Wel bruikbaar is Humboldts meritokratische component gebaseerd op geestelijke ontwikkeling. We hebben gezien dat vanaf de Middel-Eeuwen iemands geestelijke vermogens van toenemend belang zijn geworden.

De vraag van vrijheid was voor Tocqueville altijd wezenlijker dan het gegeven van een social bestel. Voor het burgerlijke en democratische Nederland is er een andere mogelijkheid: de meritokratische component uit Humboldts ideaal is verenigbaar met een democratisch sociaal bestel. Wat we dan krijgen is een open elite op meritokratische grondslag. Preciezer, een meritokratische grondslag in geestelijke zin. Het is dan niet rijkdom of kracht of geboorte die bepaald of iemand een belangrijke rol speelt in ’s lands bestuur, maar intellect en ontwikkeling.

Tot zover wie de elite vormt en welke de plaats zij inneemt. Wat zou de elite moeten doen? De elite moet de democratie beschermen tegen zichzelf, opdat zij niet in despotie ontaard. Zij moet een tegenwicht vormen tegen de tirannie van de meerderheid en de waan van de dag. In belangrijke opzichten moet zij daarom boven de rest uit stijgen: in deugdzaamheid, verstandigheid en oordeelsvermogen, gebaseerd op kennis en levenservaring. Zo kan zij de blik gericht houden op het algemeen belang op de langere termijn en een zekere afstand bewaren tot de waan van de dag.

De universiteit en de student

Hoe zorgen we dat onze elite voor deze taak is toegerust?

The governments of our day should think less of doing great things with insignificant men; rather should they think about creating great men. Great men may be able to check the dangers involved in social power. (Wilson 1942)

Als instituut waar kennis wordt bewaard, doorgegeven en vermeerderd, is de universiteit in een democratie te vergelijken met die van kloosters en hoven van vorsten en edelen in een aristocratie. Tocqueville meende dat vooruitgang in de wetenschap in een democratie van velen moet komen in tegenstelling tot weinigen, zoals vele grote zaken in een democratie. In een aristocratie is in principe een onbenut potentieel dat door de aard van een democratie benut kan worden. Voor studenten met een welvarende achtergrond is er weinig verschil, maar getalenteerden uit minder gunstige omstandigheden zouden de kans moeten hebben om hun talent te ontplooiën. Voor hen zou een systeem van studiebeurzen uitkomst kunnen bieden. Het zou goed zijn om excellente leerlingen door middel van een beurs de mogelijkheid geven te studeren aan de universiteit. Het zou goed zijn als deze verstrekt zouden worden door de samenleving – stichtingen, bedrijven of welgestelde burgers – maar anders zou dit eventueel ook door de overheid geregeld kunnen worden. Een directe financiële band met de samenleving benadrukt echter het belang van klasse van een hoger opgeleiden – een elite – voor de samenleving als geheel, die hier ook de verantwoording voor draagt. Tegelijkertijd beseft de student dat hij het hem gegeven vertrouwen niet moet schaden en hard zijn best moet doen iets van zijn studie te maken. Tocqueville benadrukte niet voor niets het belang van wederzijdse afhankelijkheid van burgers: door gedwongen te worden gebruik te maken van elkaars kwaliteiten, wordt hun onderlinge band versterkt.

Daarnaast heeft dit wellicht een wat temperende invloed op de enorm gegroeide instroom van studenten aan de universiteit, waarvan het nog maar de vraag is of dat de kwaliteit van onderzoek

en onderwijs ten goede gekomen is. Het is helemaal niet erg als de instroom wat minder wordt, mits de kwaliteit van de opleidingen aan de universiteit hiermee stijgt. Tocqueville meende dat de meerderheid in een democratie vooral gebaat is bij een praktische opleiding voor een beroep en dat ben ik met hem eens. Verreweg de meesten van ons zullen een baan vinden in de private sector waarvoor zij in veel gevallen beter een vak kunnen leren dan zich massaal te verdiepen in de culturele antropologie van het Namibiaanse onderwijsmodel, om een dwarsstraat te noemen.

De universiteit richt zich dan vooral op het overdragen en vermeerderen van kennis betreffende fundamentele wetenschappen en de letteren en niet op de opleiding tot een bepaald beroep – uitzonderingen als medicijnen daargelaten. Hierbij is het van belang dat de studenten breed worden opgeleid en zich dus niet enkel op één enkel specialisme richten, maar ook academische kennis en vaardigheden verwerven in andere vakgebieden. We hebben gezien dat Humboldts “Bildungs”-filosofie hiervoor een geschikt kader kan scheppen. Voor de letteren kan de Grote Traditie als leidraad dienen. Het ontwikkelen van vaardigheden als een kritisch gebruik van de rede en een eigen oordeelsvermogen zijn belangrijke doelstellingen. Nog niet eens zo heel lang geleden werd er onder de ‘academische vorming’ echter meer verstaan dan alleen deze, cognitieve, ontwikkeling zoals uit onderstaand citaat blijkt.

Wat men de studenten wilde bijbrengen was niet zozeer kennis, maar veeleer een houding, een wetenschappelijke en algemeen geestelijke bagage. De scheikundige Böttcher formuleerde dit academisch vormingsideaal in 1962 nog als volgt:

‘Voor de functies in het bedrijfsleven wordt van de academicus niet in de eerste plaats verlangd dat hij over veel feitenkennis beschikt, doch dat hij zich van de feitenmassa kan distantieren, de kern van een probleem kan doorzien en het gezonde verstand kan laten prevaleren boven boekenwijsheid. En bovenal dat hij kan organiseren en leiding geven, dat hij zelfstandig kan optreden en met anderen kan samenwerken, dat hij zich behoorlijk mondeling en schriftelijk weet uit te drukken en over een zekere *savoir vivre* beschikt; dit alles eigenschappen die te maken hebben met de ontwikkeling en de ontplooiing van de persoonlijkheid en die men zich in de omgang met anderen het best in organisatorische functies tijdens de studententijd kan verwerven.’

Dit citaat geeft uitstekend weer wat men toen van een academische studie verwachtte en hoezeer het studentenleven en studentenverenigingen hierbij waren ingeschakeld. Binnen gezelligheidsverenigingen, zowel de traditionele corpora als confessionele verenigingen, en in bloeiende studentenfaculteitsverenigingen leerden studenten disputeren en discussiëren, organiseren en feestvieren, met elkaar omgaan en met elkaar vechten. De sfeer was sterk naar binnen gericht, weg van de maatschappij, want de studentenwereld werd gezien als een kleine namaakmaatschappij, van de elite, met rangen, standen en vriendschapsbanden. (Schuyt & Taverne 2000)

Hier zien we allerlei kenmerken van de aristokratische levensstijl terug. Studenten leren in deze visie niet alleen cognitieve vaardigheden, maar ook organiseren, besturen, samenwerken en uiteraard ook feesten: zij leren participeren in een gemeenschap. Binnen de beschermde omgeving van het academische leven is er ruimte voor hen om te leren, te experimenteren, fouten te maken. Al deze bagage nemen zij na hun studietijd mee de samenleving in. Daarvan kunnen wij als samenleving allemaal profiteren. Wat mij betreft valt ook dit onder het zich zo volledig mogelijk ontwikkelen in een zo breed mogelijke zin, onder “Bildung.”

Laten we niet vergeten dat cognitieve studie alleen iemand nog niet tot een groot mens maakt. Vaardigheden als oordelen, samenwerken en organiseren leert men door het te doen, zij komen met ervaring. Waarom de toekomstige elite hiermee niet al in hun studietijd ervaring op laten doen? Daarnaast kunnen zij in deze beschermde omgeving nauwelijks ‘kwaad:’ er zijn geen grote consequenties verbonden aan de onvermijdelijke fouten die met hun leren verbonden zijn. Door dergelijke activiteiten naast een gedegen, cognitieve studie kan de academische wereld grootheden voortbrengen, niet om de egalitaire samenleving erbuiten te domineren, maar om de uitwassen van de democratie helpen bestrijden.

De ‘civil society’ en de elite

Twee van de door Tocquevilles voorgestelde remedies tegen de democratische gebreken in ons staatsbestel aanwezig zijn: onze Eerste Kamer wordt indirect gekozen en er is een onafhankelijke rechterlijke macht. Ik zal mij hieronder dan ook vooral richten op het derde remedie tegen de gebreken van democratie: de vrije vereniging van burgers.

Vrije verenigingen van burgers kunnen een tegenwicht vormen voor de macht van zowel de centrale overheid als van de meerderheid. Het gaat hierbij niet om vis- of volleybalverenigingen, maar om belangengroepen. De burger in een democratie op zichzelf is zwak en nietig in verhouding tot de centrale overheid en de meerderheid. Kan hij echter vanuit een idee van ‘welbegrepen eigenbelang’ de handen in één slaan met gelijkgestemden, dan staat hij veel sterker in zijn schoenen. Deze verenigingen samen vormen wat we noemen de ‘civil society.’ Het lijkt niet zo best met de oude ‘civil society’ gesteld: nog slechts driehonderdduizend kiezers (vijf keer de kiesdrempel) zijn lid van een politieke partij, de vakbonden vergrijzen snel en de woningcorporaties lijken verwickeld in het ene na het andere publieke schandaal. In plaats van door de burger gedragen en betaald te worden, worden deze stichtingen en verenigingen betaald uit overheidssubsidies. Het ‘maatschappelijk middenveld’ is verstatelijk: in plaats van een tegenwicht te bieden voor de macht van de staat, is zij er onderdeel van uit gaan maken. Als gevolg zou zij ook in veel mindere mate gedragen door de burgers, wat de teruggelopen participatie zou ondersteunen.

Daarnaast kan deze geringer participatie van burgers in de ‘civil society’ worden opgevat als een verminderde belangstelling voor het publiek belang. De bestuurskundige Kuitert promoveerde op een Tocquevilliaanse analyse van de hedendaagse Nederlandse verzorgingsstaat (Kruiter 2010) en hij meent dat Tocquevilles voorspellingen van het mild despotisme na bijna twee honderd jaar zijn uitgekomen. Dat zou impliceren dat de Nederlander het zicht op zijn ‘welbegrepen eigenbelang’ kwijt zou zijn. Een recente sociologische studie naar idealisme in Nederland, leidt weliswaar tot de conclusie dat er veel minder reden is voor cynisme dan soms wordt gesuggereerd, aangezien het idealisme springlevend is, maar maakt ook duidelijk dat Nederlanders nog altijd ontevreden zijn over de samenleving (van den Brink 2012). Ik denk dat we verheugd mogen zijn dat het genoemde cynisme kennelijk niet volledig gegrond is, maar daarmee zitten we nog steeds met de ontevreden burger.

Burgers zijn er nu niet gewend aan gewend dat zij zaken zelf zouden moeten regelen. Door allerlei goed bedoelde regeltjes heeft de overheid het hen heel gemakkelijk gemaakt. Veel zaken die de mensen vroeger onderling regelden, via verenigingen, via de kerk of andere wegen, zijn publiek geworden: de staat knapt het voor ons op. Hiermee zijn natuurlijk wel significante bedragen gemoeid en die worden binnengehaald via de belastingen. In feite betalen we nog steeds voor al die dingen, maar nu collectief. Hiermee is de beslissingsbevoegdheid over dat geld wel bij de burger verdwenen: slechts ten tijde van verkiezingen kunnen wij als alle, volwassen burgers tezamen richting geven aan deze uitgavenstromen. In de praktijk verandert er echter zelden iets wezenlijks, behalve dat 's staats inkomsten en uitgaven als decennia stijgen. Het adagium van de heren en dames politici lijkt: ‘Wij weten het best hoe we uw geld uit kunnen geven.’ Zou het niet beter zijn als burgers zelf zouden bepalen aan welke goede doelen zij wel of niet zouden schenken? In dat geval neemt de morele verantwoordelijkheid van de burger, maar ook van het ontvangende doel toe. De laatste moet immers bewijzen verstandig met de ontvangen gelden om te gaan.

Een aardig voorbeeld van hoe goed bedoeld overheidsbeleid spaak loopt is de toeslag voor de kinderopvang. Met deze subsidie werd beoogd de drempel om te werken voor met name moeders te verlagen, maar zij resulteerde er vooral in dat ouders gestimuleerd werden in plaats van de informele oppas – buurmeisje, opa en oma – gebruik gingen maken van professionele opvang, ofwel opa en oma gingen betalen voor hun dienst. Deze duurdere professionele opvang lijkt mij een onverstandige uitgave van belastinggeld. Het tweede vind ik ernstiger: hiermee wordt het op kleinkinderen passen ineens een financiële transactie. Ik denk dat daar een heel verkeerd signaal van uit gaat.

Tocqueville zou dit betitelen als gevallen van mild despotisme. De onderzoekers in eerder genoemde studie (van den Brink 2012) refereren zelf ook aan Tocqueville en roepen op tot het heruitvinden van de ‘civil society.’ Dat is eenvoudig gezegd, de vraag is hoe. Het is onmogelijk

dit van overheidswege te stimuleren. De ‘civil society’ kan alleen maar levensvatbaar zijn als zij gedragen wordt door burgers, die hiermee tonen verantwoordelijkheid te nemen voor hun omgeving. Tocqueville en Humboldt hadden de morele ontwikkeling van burgers voor ogen en waren van mening dat vrijheid daarvoor de noodzakelijke voorwaarde was, pas dan kunnen zij zich bewust van hun ‘welbegrepen eigenbelang’ inzetten voor de publieke zaak. Een aansporing in de kersttoespraak van Hare Majesteit is niet voldoende: burgers moeten *zelf* ervaren dat het in hun eigen belang is, leren vrijheid te gebruiken is een proces. Je kunt het niet uit een boek leren: al doende leert men. De manier waarop burgers nu meer van deze verantwoordelijkheid op zich nemen, is hen stap-voor-stap op te leiden tot verantwoordelijke burgers: als kinderen die gedurende hun opvoeding steeds een beetje meer vrijheid krijgen naarmate hun verantwoordelijkheidsbesef groeit. Een peuter zal gaandeweg de benedenverdieping en wellicht de tuin verkennen, onder toezicht van n van beide ouders. Een kleuter mag misschien zelfstandig op straat voor het huis spelen met zn vriendjes en aan de hand van papa of mama de grote weg over. Als schoolgaand kind van zes mag het zelfstandig naar school lopen en wat ouder neemt het jongere broertjes en zusjes onder zijn hoede. Zo wordt het stapje-voor-stapje geleid in de richting van zelfstandigheid en volwassenheid. Een consequente en stabiele leiding is daar voor nodig, het is de vraag of de wispelturige democratie daartoe in staat is: een volk dat uit dienaren en volgers bestaat niet snel genegen zijn te kiezen voor een liberale overheid die hen hierin ondersteunt. Afhankelijke mensen worden liever geleid dan dat ze op hun eigen kracht vertrouwen. De vraag is of zij zich kunnen schikken in hun eigen vrijheid of dat zij zich weldra zullen ‘werpen voor de voeten van een (nieuwe) enkele meester’⁵¹

Een zelfbewuste elite zou hierin een rol kunnen spelen. Door ook actief een bijdrage te leveren aan de ‘civil society’ dient dit een tweeledig doel: zij geeft het goede voorbeeld en zij maakt duidelijk welke functie zij vervult: zij treedt op als leermeester en als gelijke. Als op kleine schaal van dichtbij, binnen verenigingen, de burgers zelfstandiger leren zijn en zien dat leden van de elite een bijdrage leveren proportioneel aan hun vermogens, dan leren zij uit de praktijk niet alleen hun ‘welbegrepen eigenbelang’ te gebruiken voor het publieke belang, maar ook dat de elite er in het publieke belang is. Op deze manier wordt het volk en de elite op een natuurlijke manier verbonden en wederzijds afhankelijk. Deze verankering van de elite binnen de ‘civil society’ kan de stabiliteit en vrijheid binnen de samenleving alleen maar ten goede komen.

Kritiek op de elite

We kunnen concluderen dat er zeker ruimte is voor een elite in een democratische samenleving. Sterker: zij is gewenst om de gebreken die inherent zijn aan de onbegrensde democratie te verzachten. Zij stelt grenzen aan de democratie als zodanig. Wanneer zij haar taak serieus neemt en hier verantwoordelijk mee omspringt, heeft de samenleving daar groot profijt van.

De vraag is natuurlijk of de elites de rol die we haar toebedelen naar behoren vervult. Er is nogal wat kritiek. In hoofdstuk III heb ik een voorschot genomen op de vormen die deze kritiek aanneemt en hoe terecht deze kritiek is. Veelgehoord is de kritiek dat de elite de belangen van bepaalde delen van de bevolking veronachtzaamt of zelfs schaadt. Voor velen is het onduidelijk welke belangen er worden gediend. Zo hebben met name Eerste Kamerleden naast hun parlementaire werk veel nevenactiviteiten. Hierbij gaat het niet om de medezeggenschapsraad van de school van hun kinderen of een adviescommissie voor de plaatselijke schouwburg; de heren en dames senatoren zijn vooral actief in lobbywerkzaamheden: voor de bouwsector, zorgverzekeraars, natuurorganisaties. Daarnaast zitten zij dikwijls in de raad van bestuur of hebben een commissariaat bij een beursgenoteerde onderneming.⁵² Allemaal belangen waarmee grote hoeveelheden geld gemoeid zijn. Dit weerhoudt hen er overigens niet van tevens namens hun fractie het woord over dit onderwerp te voeren. Niemand die zich kennelijk druk maakt over het risico op belangenverstrengeling.

Een ander instituut dat geacht wordt onafhankelijk te zijn en het algemeen belang te dienen

⁵¹Parafraze uit: (vol. II, 4, vi) (de Tocqueville 1840): “Les vices des gouvernants et l’imbécillité des gouvernés ne tarderaient pas à amener la ruine; et le peuple, fatigué de ses représentants et de lui-même, créerait des institutions plus libres, ou retournerait bientôt s’étendre aux pieds d’un seul maître.”

⁵²Op www.parlement.com zijn alle huidige en vorige nevenfuncties van alle zittende politici te vinden.

wordt ook beschuldigd van partijdigheid. Enkele jaren geleden noemde nota bene de directeur van de Nederlandse Publieke Omroep, Henk Hagoort, de actualiteitenrubrieken Nova, Eén Vandaag en Netwerk verschillende malen “drie keer de Volkskrant’ (Scholten et al. 2010). Sindsdien wel omroepen aan het bestel toegevoegd die als tegenwicht tegen deze vermeende politieke eenzijdigheid zouden moeten fungeren. Het omroepbestel zelf, een overblijfsel uit de tijd van verzuiling, blijft hiermee echter intact. Nu is natuurlijk niemand verplicht om naar de publieke omroep te kijken wanneer de programma’s hem niet bevallen, maar hij wordt wel betaald uit publieke middelen. Wanneer hij ook nog wordt beticht van het dienen van bijzondere belangen in plaats van het algemeen belang, staat zijn legitimititeit op het spel.

De politieke en bestuurlijke elites zijn vanuit de Verzuiling sterk verweven met het omroepbestel, woningstichtingen, natuur- en ontwikkelingshulporganisaties, werkgeversorganisaties, vakbonden. Er vindt een levendige uitwisseling tussen de politiek en deze organisaties plaats. Zij hebben hiermee een belangrijke stem gekregen in de besluitvorming. Hiermee komen veel van hun belangen hoog op de politieke agenda: ontwikkelingshulp, de klimaatverandering, een Europese federatie. Ik weet niet of de zorgen van de bevolking een dergelijke prioritering rechtvaardigt, in bepaalde gevallen is een significant deel van de bevolking ronduit tegen.⁵³ De burger ziet dat in zwaar weer verkerende banken worden gered, dat Europese landen een financiële ‘bail-out’ krijgen: beide ondanks slecht gedrag en slecht beleid. Ondertussen worden veel van deze organisaties geleid door leden van dezelfde elite, waardoor de schijn van belangenverstrengeling versterkt wordt. Het beeld ontstaat aldus van een elite die elkaar onderling de helpende hand toesteeft en de hand boven het hoofd houdt. Dan vind ik het niet moeilijk te bedenken waar die onvrede met de elite vandaan komt.

Publieke middelen worden besteed aan wat inmiddels ‘linkse hobby’s’ zijn gaan heten: ontwikkelingshulp, cultuursubsidies, milieusubsidies en de bovengenoemde publieke omroep. De elite maakt goede sier met het geld van de belastingbetaler. Zeker wanneer het aannemelijk is dat het de elite zelf is die ervan profiteert: zij bezoekt vaker de opera, experimenteel toneel, rijdt in een Prius en heeft een gesubsidieerd zonnepaneel op het dak. Mijns inziens is dit geen verantwoorde houding. Het zou de elite sieren als zij deze zaken werkelijk belangrijk vindt, het goede voorbeeld te geven en er zelf in te investeren: ‘noblesse oblige.’ Goed voorbeeld doet immers goed volgen.

We zullen zien wat er nu zal gebeuren. Wanneer de kritiek op de elite aanhoudt en aanzwelt, zal er een moment komen waarop haar positie onhoudbaar wordt. Dan zal zij plaats moeten maken. Het is niet te voorzien of dit gebeurt en zo ja, wanneer. Wanneer een elite haar taak niet naar goedkeuring van de bevolking uitvoert, is het aan een volgende om het te proberen. Het is de natuurlijke gang van zaken. Het is zeker niet makkelijk om een vrije samenleving te handhaven, waarin een ieders rechten worden gewaarborgd en het algemeen belang wordt gediend door de politieke elite in plaats van allerlei deelbelangen, maar het is niet onmogelijk. Het afgelopen decennium heeft het internet een enorme vlucht genomen en in nieuwsvoorziening, in het uitwisselen van opvattingen en het mobiliseren van burgers lijkt het de traditionele media welhaast voorbij te hebben gestreefd. Het is een verrassende bron van velerlei informatie geworden, men kan er ook invloedrijke artikelen en grote boeken vinden waaraan op mening opleiding geen aandacht wordt besteed. De mogelijkheden om zelf kennis op te doen, informatie te vergaren, zelfstandig een onderbouwde mening te vormen alsmede hierover contact te hebben met gelijkgestemden zijn enorm gegroeid. Tegelijkertijd is de afhankelijkheid van traditioneler vormen van informatievoorziening en communicatie geslonken.

Wie met Tocqueville en Jefferson gelooft in de mensheid, in onderwijs en de correctie van fouten, kan niet echt pessimistisch zijn over de toekomst.

⁵³Volgens een peiling van Maurice de Hond in juni 2012 is een meerderheid van 53 procent van de ondervraagden voor een forse korting van het budget voor ontwikkelingshulp. Een kwart zou volgens een andere peiling voorstander zijn van uittreding uit de EU. bron: www.peil.nl

Epiloog: Trenton Oldfield

Maar hoe zit het nu met Trenton Oldfield? Had hij het mis?

Trenton Oldfield verstoorde de honderdachtenvijftigste Boat Race als protest tegen elitisme. Elitisme is de gedachte dat een kleine groep van excellenten het geschiktst zijn om het land te leiden. Dat idee is in principe niet nieuw: Plato toonde zich er al voorstander van dat alleen mensen die er verstand van hebben de staat besturen. Volgens hem zijn dat de filosofen, aangezien zij kennis hebben van de volmaaktheid van de transcendente Vormen, die alleen door het verstand aanschouwd en begrepen kunnen worden. Alleen de filosoof is zo in staat om ware kennis te vergaren, daarom is alleen de filosoof geschikt om de staat te leiden (Plato 2003).

De elitescholen en universiteiten in Oxford en Cambridge kunnen in Oldfields hoofd enkel tot tirannie leiden. Zoals de waard is, vertrouwt hij zijn gasten: niet alleen genoot Oldfield onderwijs aan enkele uitstekende onderwijsinstellingen, ook getuigt zijn eenmansactie van een typische, elitaire houding.

Oldfield vindt in zijn opvatting Tocqueville tegenover zich. De ‘elitaire’ instituten waar hij tegenaan schopte, kennen een lange traditie in het opleiden van elites. Elites die zeker de bevolking niet tiranniseerden, maar haar wetenschappelijke en technologische vooruitgang en voorspoed brachten. Bovenal vormden deze elites een sterk netwerk tegen de macht van de overheid. Tocqueville zag in sterke, secundaire machten nu juist een waarborg voor vrijheid en in haar afwezigheid het risico van tirannie. En juist die secundaire machten, zo zag hij, namen sterk af.

Au milieu des ténèbres de l’avenir on peut déjà découvrir trois vérités très claires. La première est que tous les hommes de nos jours sont entraînés par une force inconnue qu’on peut espérer régler et ralentir, mais non vaincre, qui tantôt les pousse doucement et -tantôt les précipite vers la destruction de l’aristocratie ; la seconde, que, parmi toutes les sociétés du monde, celles qui auront toujours le plus de peine à échapper pendant longtemps au gouvernement absolu seront précisément ces sociétés où l’aristocratie n’est plus et ne peut plus être ; la troisième enfin, que nulle part le despotisme ne doit produire des effets plus pernicioeux que dans ces sociétés-là; car plus qu’aucune autre sorte de gouvernement il y favorise le développement de tous les vices auxquels ces sociétés sont spécialement sujettes, et les pousse ainsi du côté même où, suivant une inclinaison naturelle, elles penchaient déjà. ⁵⁴ (de Tocqueville 1856) (Avant-propos).

Het gevaar van despotie is des te groter en de gevolgen ernstiger in een samenleving die een aristocratie ontbeert: een democratie. Tocqueville maakt in zijn boek *L’ancien régime et la révolution* aan de hand van de geschiedenis van het ancien régime in Frankrijk aannemelijk dat juist lokale machthebbers een tegenwicht kunnen vormen voor een centrale overheid. De adel, die door hun relatief onafhankelijke positie en lokale macht ten tijde van het feodalisme een tegenwicht vormde voor de macht van de koning, maakte hierdoor allerlei vrijheden mogelijk. Zij stond dicht bij de boerenbevolking en was zich bewust van dier noden en wensen. De adel bestuurde, bijgestaan door de geestelijkheid, samen met de burgerij de provincies. Door de steun van de bevolking, een groot vermogen en hoge opleiding, bezat zij een eigen machtspositie ten opzichte van een centrale overheid. Een centrale overheid, die door middel van uniforme wet- en regelgeving, uitgevoerd door centraal aangestuurde bureaucraten, geen oog heeft voor plaatselijke verschillen in behoeften, gebruiken en tradities. Centralisatie is een democratisch instinct, zo meent Tocqueville. Maar juist decentralisatie schept ruimte voor vrijheid en diversiteit. Voor decentralisatie is het bestaan van een sterke, lokale machthebber van belang die door

⁵⁴In the midst of the shadows of the future we can already perceive three clear truths. The first is that today humanity is driven by an unknown force which we can hope to moderate, but not to defeat, which sometimes gently urges and sometimes shoves us towards the destruction of the aristocracy. Second, of all forms of society, the one where aristocracy does not and cannot exist is just the one which will have the most difficulty escaping absolute government for long. The third truth, finally, is that nowhere does despotism produce such pernicious effects as in just this kind of society; for, more than any other kind of government, despotism favors the development of all the vices to which such societies are especially prone, and thus pushes them in the direction in which they are already inclined to go. (de Tocqueville (translation Alan S. Kahan) 1998)

zijn voortreffelijkheid een centraliserende macht weerstand biedt. Het ging mis toen de macht van de adel gestaag af nam doordat de Franse koning steeds meer macht naar zich toetrok en in de regio burgerambtenaren te werk stelde. Hiermee holde de functie van de adel uit en raakte zij verwijderd en vervreemd van de boerenbevolking die het tot taak had te beschermen (de Tocqueville 1856, Wilson 1942).

In tegenstelling tot wat Oldfield beweert, schuilt in de aanwezigheid van een sterke aristocratie juist een buffer tegen tirannie. Het is opmerkelijk dat Oldfield juist het Verenigd Koninkrijk kiest om zijn actie uit te voeren. Diens moderne, open aristocratie werpt een drempel op voor de centraliserende despotie die Tocqueville vreesde. Oldfield had zijn pijlen beter op een ander doel kunnen richten.

Trenton Oldfield verpestte één van 's werelds oudste en meest traditionele sportwedstrijden om zijn punt te maken. Vanuit zijn eigen gelijk probeerde hij een meerderheid dat gelijk op te leggen. In plaats van gebruik te maken van 'demokratische' middelen en zelf een meerderheid te mobiliseren, ondernam hijzelf actie. Oldfield is zelf waar hij de universiteiten van beschuldigt: elitistisch. Eindstand: 0-2 in het nadeel van Oldfield.

Referenties

- Aristoteles (1999), *Ethica (vertaling: Christine Pannier en Jean Verhaege)*, Historische Uitgeverij.
- Becker, U., ed. (1990), *Nederlandse politiek in historisch en vergelijkend perspectief*, Het Spinhuis.
- Berlin, I. (1969), *Four essays on liberty*, Oxford university press, chapter “Two concepts of liberty”.
- Bloom, A. (1987), *The closing of the American mind*, Simon and Schuster.
- Bolkestein, F. (2011), *De intellectuele verleiding, gevaarlijke ideeën in de politiek*, Bert Bakker.
- Bomans, G. (1941), *Erik of Het klein insectenboek*, Het Spectrum.
- Bosma, M. (2010), *De schijn-élite van de valse munters*, Bert Bakker.
- Burke, E. (1790), *Reflections on the revolution in France*, J. Dodsley.
- Bush, M. (1998), *Rich Noble, Poor Noble*, Manchester University press.
- Cameron, E., ed. (2001), *Early Modern Europe: An Oxford History*, Oxford University Press.
- Cliteur, P., Kinneking, A. & van der List, G., eds (1993), *Filosofen van het klassieke liberalisme*, Kok Agora, Pelckmans, Prof. mr. B.M. Teldersstichting.
- Day, G. (2009), ‘The canon: The great tradition by f. r. leavis’, *Daily Advertiser* **14 mei**.
- de Tocqueville, A. (1835), *Mémoire sur le paupérisme*, Imprimerie national.
- de Tocqueville, A. (1840), *De la démocratie en Amérique*, Gallimard.
- de Tocqueville, A. (1856), *L’ancien régime et la révolution*, Gallimard.
- de Tocqueville (translation Alan S. Kahan), A. (1998), *The old regime and the revolution*, The University of Chicago Press.
- de Tocqueville (translation Harvey C. Mansfield), A. (2000), *Democracy in America*, The University of Chicago Press.
- Dekker, W. & van Raaij, B. (2012), ‘Elite stelt andere prioriteiten dan burger’, *De Volkskrant* **11 december**.
- dr F. de Tollenaere en dr. A.J. Persijn, ed. (1977), *Nieuw Nederlands Handwoordenboek*, Van Dale.
- Fasseur, C. (2011), *De gekroonde republiek*, Balans.
- Frost, B.-P. & Sikkenga, J., eds (2003), *History of American Political Thought*, Lexington Books.
- Glaisyer, N. (2006), *The Culture of Commerce in England, 1660–1720*, Boydell Press.
- Green, S. J. D. (1998), ‘The closing of the american mind, revisited’, *The antioch review* **56(1)**, 371–382.
- Hume, D. (1996), *Modern political thought*, Hackett, chapter Of the original contract (1748).
- Janse, A. (2001), *Ridderschap in Holland*, Verloren.
- Jardin, A. (1989), *Tocqueville: A Biography*, Farrar, Straus and Giroux.

- Kant, I. (1784), 'Beantwortung der frage: was ist aufklärung?', *Berlinische Monatsschrift* **dec. 1784**.
- Kennedy, J. C. (1995), *Nieuw-Babylon in aanbouw*, Boom.
- Kruiter, A. J. (2010), *Mild despotisme*, Van Gennep.
- Kudsen, J. B. (1996), *What is enlightenment?*, University of California press, chapter On enlightenment for the common man.
- Labrie, A. (1986), "*Bildung*" en politiek, 1770–1830, Krips Repro Meppel.
- Leavis, F. R. (1948), *The Great Tradition*, George W. Stewart, Publisher Inc.
- Lijphart, A. (1990), *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*, Becht.
- Livius (2005), *Sinds de stichting van de stad*, Athenaeum.
- Madison, J. (1787), 'The federalist no. 10, the utility of the union as a safeguard against domestic faction and insurrection (continued)', *Daily Advertiser* **22 november**.
- Mendelssohn, M. (1996), *What is enlightenment?*, University of California press, chapter On the question: what is enlightenment?
- Montesquieu (1748), *De l'esprit de lois*, Imprimerie et fonderie de Rignoux.
- Montijn, I. (2012), *Hoog geboren - 250 jaar adellijk leven in Nederland*, Contact.
- Pearsall, J., ed. (2002), *Concise Oxford dictionary*, Oxford university press.
- Plato (2003), *Politeia*, Stichting Ars Floreat.
- Popper, K. R. (1957), *The poverty of historicism*, Beacon press.
- Richard, C. (1994), *The Founders and the Classics: Greece, Rome, and the American Enlightenment*, Harvard University Press.
- Rose, J. (2008), *The Holocaust and the Book: Destruction and Preservation*, University of Massachusetts Press.
- Scholten, J. (2011), 'De nederlandse upper class moet zijn isolement verlaten', *NRC-Handelsblad* **January**.
- Scholten, O., Schaper, J., Ismaili, N., Welbers, K. & Ruigrok, N. (2010), 'Nieuws & actualiteiten: pluriformiteit rond de middenstip'.
- Schut, M. L. (2007), *Tocqueville on liberty*, PhD thesis, University of Chicago.
- Schuyt, C. & Taverne, E. (2000), *1950. Welvaart in zwart-wit*, Sdu Uitgevers.
- Topolski, D. (2012), 'University boat race 2012: a futile protest that was dead in the water', *Telegraph*.
- van Caenegem, R. C. (1995), *An Historical Introduction to Western Constitutional Law*, University of Cambridge press.
- van den Brink, G., ed. (2012), *Eigentijds idealisme. Een afrekening met het cynisme in Nederland*, Amsterdam University Press.
- van der Kraats, K., Croes, M. & Klijn, A. (2010), 'Magistrale perspectieven: de RAIO's anno 2010', http://www.ssr.nl/uploads/Pdf-documenten/Boekjes/SSR_boekje%20enquête.pdf/.
- van Rooden, P. (1998), 'Kuyper en hoedemaker over de volkskerk', *Kerktijd* pp. 48–56.

- von der Dunk, H. (1975), 'Conservatism in vooroorlogs nederland', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* **90**.
- von Hayek, F. A. (1949), 'The intellectuals and socialism', *The university of Chicago Law Review* pp. 417–433.
- von Humboldt, W. (1851), *Ideen zu einem Versuch die Grenzen der Wirksamkeit des Staats zu bestimmen*, Verlag von Eduard Trewendt.
- Waite, M., ed. (2005), *Oxford compact thesaurus*, Oxford university press.
- Willink, B. (1998), *De tweede Gouden Eeuw - Nederland en de Nobelprijzen voor natuurwetenschappen 1870-1940*, Bert Bakker.
- Wilson, F. G. (1942), 'Tocqueville's conception of the elite', *The review of politics* **4**(3), 271–286.